

Засновники

Національна академія наук України
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

Founders

National Academy of Sciences of Ukraine
V. Vernadskyi National Library
of Ukraine

Головний редактор

Олексій ОНИЩЕНКО, академік НАН України

Editor-in-Chief

Oleksii ONYSHCHENKO, academician of NAS of Ukraine

Редакційна колегія

Л. Дубровіна (заступник головного редактора)

В. Попик (заступник головного редактора)

Н. Маслакова (відповідальний секретар)

Г. Боряк

О. Василенко

В. Горовий

О. Додонов

Б. Ігнатенко

Г. Ковальчук

Л. Костенко

О. Литвиненко

В. Омельчук

М. Романюк

В. Рубан

В. Широков

К. Брюс (Німеччина)

В. Леонов (Російська Федерація)

І. Славінські (Австрія)

С. Філіпи-Мартутинович (Сербія)

Editorial board

L. Dubrovina (Deputy of Editor-in-Chief)

V. Popyk (Deputy of Editor-in-Chief)

N. Maslakova (Responsible for publication)

H. Boriak

O. Vasylenko

V. Horovyi

O. Dodonov

B. Ihnatenko

H. Kovalchuk

L. Kostenko

O. Lytvynenko

V. Omelchuk

M. Romaniuk

V. Ruban

V. Shyrovok

C. Bruce (Germany)

V. Leonov (Russian Federation)

I. Slawinski (Austria)

S. Filipy-Martutynovych (Serbia)

Заснований у червні 1993 року.

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17072-5842 ПР від 09.08.2010 р.

Виходить 6 разів на рік

Founded in 1993.

The State Registration Certificate:
KB № 17072-5842 PP of 09.08.2010
Frequency of publication is bi-monthly

Адреса редакції:

НБУВ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3, Київ, 03039, Україна

Тел. (044) 524-43-50

E-mail: b_visnyk@nbuv.org.ua

bibvesti@bigmir.net

Електронна версія журналу:

[http://nbuv.gov.ua/portal/
Soc_Gum/Bib_Visnyk/index.html](http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Bib_Visnyk/index.html)

Передплатний індекс 74049

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Editorial office address:

VNLU, 3, Prospekt 40-richia Zhovtnia, Kyiv, 03039, Ukraine

Tel.: (044) 524-43-50

E-mail: b_visnyk@nbuv.org.ua

bibvesti@bigmir.net

Electronic version of the journal:

[http://nbuv.gov.ua/portal/
Soc_Gum/Bib_Visnyk/index.html](http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Bib_Visnyk/index.html)

Subscription Index 74049

The opinions expressed herein are solely the views of the authors
and do not necessarily reflect those of the editorial board.

Зміст

- Нещерет М.** Учет результатов справочно-библиографического обслуживания в Российской государственной библиотеке 3
- Соловяненко Д.** Політика індексації видань у наукометричних базах даних Web of Science та SciVerse Scopus 6
- Войцеховська М.** Buzz-маркетинг як інструмент популяризації сучасних бібліотечних послуг: досвід польських бібліотек. 21
- Кунанець Н.** Організаційні засади роботи бібліотек товариства «Просвіта» наприкінці XIX – початку XX ст. 27
- Попик В.** Становлення української довідкової біографіки: від Козацької доби до витоків Національного відродження 33
- Васильев В., Ермолаева М.** Биография деятелей книжной культуры России (проект Научного центра исследований истории книжной культуры РАН) 43

ХРОНІКА НАУКОВИХ ПОДІЙ

- Інформаційно-аналітичне забезпечення педагогічної науки, освіти і практики 48
- Система ІРБІС у бібліотеках НДУ НАН України 51

Contents

- Neshcheret M.** Accounting of results of the reference and bibliographic services in the Russian State Library 3
- Solovianenko D.** The policy of indexing of publications in the scientometric databases Web of Science and SciVerse Scopus 6
- Voitsekhovska M.** Buzz-marketing as a tool for promotion of modern library services: experience of Polish libraries 21
- Kunanets N.** Organizational principles of functioning of the libraries of association «Prosvita» in the late XIX-th – early XX-th 27
- Popyk V.** Formation of Ukrainian reference biographic: since Kozac'ka era up to the beginnings of the National Renaissance 33
- Vasiliev V., Yermolaieva M.** Biography of figures of book culture of Russia (project of the Scientific Research Centre of History of Book Culture, RAS) 43

CHRONICLE OF SCIENTIFIC EVENTS

- Information and analytical support for pedagogy, education and practice 48
- IRBIS system in the libraries of the Research Institutes of the NAS of Ukraine. 51

Марина Нещерет,

зав. отделом

Российской государственной библиотеки (Москва)

Учет результатов справочно-библиографического обслуживания в Российской государственной библиотеке

Унифицированный учет результатов справочно-библиографического обслуживания – важнейшее условие научно обоснованного планирования информационной деятельности библиотеки. В статье представлена общая классификация и характеристика видов ответов, подлежащих учету в справочно-библиографическом обслуживании, на основе обобщения опыта Российской государственной библиотеки.

К л ю ч е в ы е с л о в а: справочно-библиографическое обслуживание, учет результатов справочно-библиографического обслуживания, виды ответов в справочно-библиографическом обслуживании, библиографические справки.

An unified registration and an account of results of a reference-bibliographic service – the major condition of scientifically proved planning of an information work of a library. Conducting a uniform quantitative and qualitative registration allows to study in full a spectrum of information needs of various categories of users, to reveal lacks of separate parts of system of a reference-bibliographic service, to define tendencies of its development. At the same time a problem of a registration and an account still causes difficulties, first of all, by virtue of ambiguity of understanding of objects of an account. The purpose of the report of Marina Neshcheret to present the general classification and the characteristic of kinds of the answers, which are subjected to the account in reference-bibliographic service, on the basis of generalization of experience of the Russian state library.

K e y w o r d s: reference-bibliographic service, the account of results of reference-bibliographic service, kinds of answers in reference-bibliographic service, bibliographic references.

Учет результатов справочно-библиографического обслуживания (СБО) – важнейшее условие эффективности информационной деятельности современной библиотеки, ведь анализ документов учета позволяет судить не только о количестве, но и о качестве СБО. Наиболее ценный материал для анализа СБО содержат повседневные формы учета (общее количество запросов и справок; категории пользователей; цели запросов; виды справок; области знаний, по которым поступают запросы; использование справочно-библиографического аппарата (СБА); количество отрицательных ответов и их доля в общем числе справок и т. п.). Ведение учета дает возможность в полном объеме изучить спектр информационных потребностей различных категорий пользователей, выявить недостатки и определить тенденции развития СБО.

Казалось бы, необходимость учета результатов СБО не нуждается в доказательствах. Однако, здесь существует проблема, требующая решения. Речь идет об унификации учета. Государственный стандарт 7.20-2000 «Библиотечная статистика»

носит обобщенный характер и не в состоянии дать ответы на частные вопросы, связанные с учетом результатов СБО. Сложности возникают, прежде всего, в силу неоднозначности понимания объектов учета. Цель статьи – представить общую классификацию и характеристику подлежащих учету результатов СБО на основе опыта Российской государственной библиотеки (РГБ).

Как известно, основными результатами СБО являются справки, соответствующие разовым запросам пользователей. С точки зрения библиографической технологии, справка – понятие сложносоставное, оно включает в себя: разовый запрос + поиск + ответ пользователю. Но чаще справкой называют собственно ответ пользователю. И это, на наш взгляд, наиболее правильно, так как практика показывает целесообразность разделения запросов и ответов в процессе учета как самостоятельных объектов. Кроме справок, существуют и другие виды результатов СБО, а именно: библиографическая консультация, переадресование, отрицательный ответ, отказ.

Классификация справок строится по одному или нескольким признакам. По роду выдаваемой информации справки подразделяются на тематические, уточняющие, адресные, фактографические. Если три первых принято относить к библиографическим справкам, то фактографическая справка, как правило, рассматривается как самостоятельный вид справки. Для обоснования выделения фактографической справки используется следующая аргументация: библиографическая справка содержит библиографическую информацию, а фактографическая – представляет собой описание различных фактов применительно к предмету поиска. Фактографическая справка, отмечал И. Г. Моргенштерн (1932–2008), «требует описания конкретного факта (предмета, события, концепции и т.д.)»¹. Вместе с тем, фактографические запросы являются традиционными для справочно-библиографических служб и удовлетворяются с помощью библиографического поиска, результатом которого становится информация, содержащая, помимо описания факта, явления, события, библиографическую ссылку на документный источник информации. Следовательно, в контексте библиографической деятельности фактографическую справку следует рассматривать как библиографическую. Более того, в последнее время мы наблюдаем рост числа фактографических запросов, поступающих в справочно-библиографические службы публичных библиотек. Это связано с включением в сферу СБО справочных услуг, ориентированных на обеспечение социальных нужд населения: где и как можно отдохнуть, найти жилье, работу, получить образование.

Виды библиографических справок не имеют жестко очерченных границ. Они могут «перерастать» одна в другую в процессе выполнения: библиографическое уточнение влечет за собой определение места хранения документа; адресные справки нередко требуют проведения уточняющего поиска; тематический список может быть обогащен фактическими сведениями. В свою очередь, фактографическая справка, при необходимости, трансформируется в тематическую.

Помимо библиографических справок, подразделениями системы СБО РГБ выполняются неблиблиографические ориентирующие справки, информирующие пользователей о режиме, порядке и условиях обслуживания; о деятельности и функциях структурных подразделений Библиотеки; о проводимых мероприятиях (конференциях, семинарах, выстав-

ках, экскурсиях) и пр. Фактором, побудившим включить данный вид справок в «сферу интересов» подразделений системы СБО, стало появление в структуре РГБ Виртуальной справочной службы (ВСС), которая взяла на себя часть функций Справочного бюро по обеспечению информацией ориентирующего характера удаленных пользователей.

Справочно-библиографические службы оказывают пользователям помощь не только в виде справок, но и в виде консультаций. Библиографическими консультациями в процессе СБО дополняются или заменяются библиографические справки. Библиографическая консультация – ответ на запрос, содержащий советы, рекомендации по методике библиографического поиска и библиографирования, а также по использованию СБА. В РГБ в практике учета СБО принято особо выделять тематическую консультацию (тему-консультацию) как разновидность библиографической консультации. Тематическая консультация содержит перечень библиографических источников, необходимых для выявления документов, содержание которых релевантно запросу. Она выдается по тематическому или фактографическому запросу, если выполнение справки не обеспечено СБА и требуется изучение документов по теме, соответствующей запросу. Тематическая консультация уместна и тогда, когда поиск по уточняющему запросу не дал положительного результата.

Если поиск оказывается безуспешным, то его результатом становится отрицательный ответ пользователю. Отрицательным ответом является справка, содержащая сведения об отрицательном результате библиографического поиска. Отрицательный ответ означает, что исследованные в процессе поиска вторичные и первичные документы не содержат релевантной запросу информации.

Отказ – ответ, содержащий разъяснение правил, согласно которому запрос не принимается к исполнению. Отказ, как правило, дается на этапе приема запроса. Если же запрос принят к исполнению и произведен поиск с привлечением различных элементов СБА, то результат этого поиска, пусть даже отрицательный, нельзя считать отказом. Службами СБО не принимаются к исполнению: запросы уточняющего характера при отсутствии достаточных для осуществления библиографического поиска сведений о документе; запросы, не обеспеченные соответствующим СБА; тематические запросы, тема которых сформулирована нечетко; запросы, требующие сплошного просмотра изданий; фактографические запросы, выполнение которых связано с просмотром большого числа названий

¹ Моргенштерн И. Г. Справочно-библиографическое обслуживание в библиотеках : науч.-практ. пособие. – М., 1999. – С. 11.

и/или требующие специальных знаний по существу вопроса; разыскание источников цитат. Вместе с тем, в виде исключения, часть таких запросов принимается и выполняется на платной основе.

Отдельным объектом учета результатов СБО следует считать перенаправление или переадресование запроса. Перенаправление – ответ, содержащий извещение о переадресации запроса (краеведческого, узкоотраслевого или непрофильного характера) в другую библиотеку, научно-информационный центр или иное учреждение. Перенаправления не учитываются как выполненные справки.

По форме доведения информации до пользователей справки делятся на письменные и устные.

Письменная справка – библиографическая справка, выполненная как ответ на разовый запрос удаленного пользователя и доведенная до пользователя в документально-фиксированной форме; как правило, выполняется в режиме отложенного времени (исключение – справки, выполненные в режиме «чат-обслуживания»).

Устная справка – библиографическая справка, выполненная как ответ на разовый запрос пользователя и доведенная до пользователя в устной форме, при личном посещении Библиотеки или по телефону.

Деление справок на письменные и устные в известной степени является условным. Еще в 1965 г. специалисты Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина (ныне РГБ) предложили отказаться от него, так как оно «никак не характеризует объем справочно-библиографической работы библиотек»². Библиографам, осуществляющим обслуживание пользователей библиотеки, хорошо известно, что запрос, сформулированный в устной форме, в подавляющем большинстве случаев требует письменного ответа.

В настоящее время, когда все большую популярность приобретает дистанционное СБО, для оценки уровня СБО в конкретной библиотеке существенную роль играет разделение справок на внутренние и внешние. Внутренние справки выполняются при непосредственном контакте с пользователями. Внешние справки – по запросам, поступающим от удаленных пользователей по различным каналам связи (телефон, почта, электронная почта и др.).

В общем числе библиографических справок учитываются автоматизированные справки – справки, выполненные на основе использования

электронных информационных ресурсов с применением компьютерной техники. Среди автоматизированных справок принято особо выделять «виртуальные» справки (в т. ч. – «чат-справки»), выполненные в рамках ВСС РГБ.

Термин «автоматизированная справка» появился в лексиконе библиографов сравнительно недавно. В действующих государственных стандартах он отсутствует. В ГОСТ 7.73-96 «Поиск и распространение информации» (п. 3.4.2) встречается термин «автоматизированный информационный поиск» – информационный поиск с использованием компьютерной техники, а также «автоматизированный библиографический поиск» – информационный поиск в библиографической базе данных. Когда мы говорим об автоматизированной справке, то имеем в виду не что иное, как режим выполнения справки.

Современный библиографический поиск требует привлечения документных ресурсов в полном объеме, вне зависимости от носителя информации. Вместе с тем, учет справок, выполненных в автоматизированном режиме, нередко вызывает затруднения. Вопрос состоит в том, следует ли считать автоматизированными справки, источниками выполнения которых автоматизированные документные ресурсы послужили лишь частично. В РГБ, на совещании по вопросам СБО, было принято методическое решение, в соответствии с которым как автоматизированные учитываются только справки, выполняемые исключительно на основе автоматизированных документных ресурсов. Как правило, большинство таких справок выполняется в специализированном зале СБО в автоматизированном режиме.

Не следует смешивать режим выполнения справки и способ доведения информации до пользователя. Справки могут быть переданы пользователю по различным каналам связи, в т. ч. и электронным (например, по электронной почте). Справки, выполненные на базе документных ресурсов, представленных в фонде библиотеки на бумажных носителях, и переданные пользователю по электронным каналам связи, не должны учитываться как автоматизированные.

Также, на наш взгляд, не следует смешивать режим выполнения справки и форму доведения информации до пользователя. При учете письменных и устных справок, справки, выполненные в автоматизированном режиме, входят в общее число письменных и устных:

Письменные – 50	} Общее число справок – 150
Устные – 100	
Из них: автоматизированных – 70	

² Учет и регистрация библиографических справок в республиканской, краевой и областной библиотеке: метод. материалы / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина; сост. И. Е. Вацадзе. – М., 1965. – С. 2.

«Виртуальные» справки, как правило, учитываются как письменные справки или, если они были переданы пользователю в режиме «чат-обслуживания», как устные справки.

При учете результатов СБО учётной единицей служат: одна справка, независимо от положительного или отрицательного характера ответа; одна консультация; одно перенаправление; один отказ.

Справка, сочетающая элементы нескольких видов справок учитывается как одна справка. При этом за единицу учета принимается тот тип справки, на выполнение которого затрачено наибольшее количество времени.

Запросы, поступающие в РГБ по различным каналам коммуникации (почта, электронная почта, телефон, факс, читательское / абонентское требование, непосредственный контакт с пользователем), и выполненные по ним справки, регистрируются в книге учета СБО. Запросы / справки в устной форме, работа над которыми требует дополнительных затрат времени, оформляются на специальных бланках запросов.

Одной из определяющих тенденций развития СБО является усиление роли кооперации и координации

подразделений Библиотеки. В практике работы получило распространение «комплексное обслуживание». Оно включает «поиск, предоставление документов, их копирование (сканирование) и передачу по линиям связи»³. Анализ запросов показывает, что приоритетное значение для современного пользователя имеет не библиографическое описание документа, а сам документ как носитель информации, независимо от его материальной формы. СБО как бы возвращается к своим истокам, когда библиографический поиск строился на обращении к тексту документа. Ныне это происходит в принципиально иных информационных условиях. Вместе с тем, интеграция библиотечно-библиографического обслуживания не отменяет необходимости учета результатов отдельных процессов, так как учет дает возможность осуществлять повседневный контроль, вносить необходимые коррективы, совершенствуя обслуживание пользователей библиотеки в целом.

³ Тюлина Н. И. Библиотечное дело 2-й половины XX века: (Общемировые тенденции сквозь призму понятийного аппарата) // Библиотековедение. – 2000. – № 2. – С. 23.

УДК 050(100):006.063:004.65

Денис Соловяненко,

наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

Політика індексації видань у наукометричних базах даних Web of Science та SciVerse Scopus

Досліджено засади побудови індексів наукометричних баз даних Web of Science та SciVerse Scopus. Розглянуто загальні критерії відбору періодичних видань, які застосовуються Thomson Reuters та Elsevier. Виявлено спільні та відмінні аспекти політики індексації видань у наукометричних базах даних. Окремо висвітлені питання відбору регіональних наукових часописів до індексів Web of Science та SciVerse Scopus.

К л ю ч о в і с л о в а: Web of Science, Scopus, наукова періодика, міжнародні видавничі стандарти, наукометричні бази даних.

This article highlights common principles of indexing policies of citation tracking databases Web of Science and SciVerse Scopus. It is presented sets of general criteria of journal selection processes, which are used by Thomson Reuters and Elsevier, similar and different aspects in both these policies. Special attention is given to policies of Web of Science and SciVerse Scopus for selection of regional scientific journals and bulletins.

К e y w o r d s: Web of Science, Scopus, scientific periodicals, world publishing standards, citation tracking databases.

У продовж останніх років послідовно набуває сили євроінтеграційний вектор державної політики України в сфері науки. Зокрема, ми поглиблюємо свою участь у Болонському процесі, прагнемо перейти до європейських стандартів оцінки наукового потенціалу держави та окремих суб'єктів наукової діяльності. У зв'язку з цим

робляться кроки до впровадження кількісних та напівкількісних методів аналізу наукової активності у практику управління державним науковим комплексом. За таких умов актуальною стає потреба вибору адекватних джерел наукометричних даних для проведення оціночних досліджень на корпоративному та загальнодержавному рівнях. У світі

відомі дві універсальні наукометричні платформи – Web of Science (Web of Knowledge) компанії Thomson Reuters та SciVerse Scopus видавництва Elsevier¹. Обидва продукти належать поважним науково-видавничим корпораціям, вони індексують десятки тисяч періодичних видань, використовуються по всьому світу в проектах оцінки публікаційної активності та наукової метрики вчених, під час проведення аналітико-прогностичних досліджень по регіонах та галузях науки. Проте між Web of Science і Scopus існує багато відмінностей. У нашому аспекті розгляду продукти різні, перш за все, за політикою наповнення власних індексів.

Web of Science (WoS) є базисом глобального електронного науково-інформаційного середовища Web of Knowledge. Це, по суті, конгломерат баз даних, зібраних на єдиній технологічній платформі. Історія розвитку цього продукту бере свій початок у 1960 р., коли Інститут наукової інформації США (ISI) створив показник Science Citation Index. Станом на 2011 р. до складу WoS входять такі бази даних:

- Science Citation Index Expanded (8300 назв журналів);
- Social Sciences Citation Index (4500 назв журналів);
- Arts & Humanities Citation Index (2300 назв журналів);
- Conference Proceedings Citation Index (148 тис. випусків матеріалів конференцій та книжкових серій);
- Index Chemicus (2,6 млн хімічних сполук);
- Current Chemical Reactions (1 млн хімічних реакцій).

Загалом WoS пропонує доступ до 12 тис. назв найбільш авторитетних академічних журналів, а також збірників наукових праць та комплектів первинних наукових даних. Наукометричний апарат платформи забезпечує відстеження показників цитованості публікацій з ретроспективою до 1900 р. у фізико-технічних та медико-біологічних науках, до 1956-го – у соціальних науках і до 1975 р. – у мистецтвознавстві та гуманітаристиці. Одним з ключових концептів наукометричного апарату цієї платформи є імпаکت-фактор (індекс впливовості) наукового видання. Імпаکت-фактори розраховуються для видань щорічно на основі аналізу показників їхньої цитованості у WoS і публікуються у вигляді звітів Journal Citation Reports (JCR). Річні звіти JCR дос-

тупні у паперовому вигляді, а також як передплатні онлайн бази даних Thomson Reuters. Вони публікуються у двох серіях «Science» та «Social Science» (для видань з індексу Arts & Humanities Citation Index імпаکت-фактори не розраховуються).

Scopus є складовою частиною інтегрованого науково-інформаційного середовища SciVerse (тому повна офіційна назва продукту SciVerse Scopus) – це реферативна база даних та наукометрична платформа, що була створена у 2004 р. видавничою корпорацією Elsevier як продукт, конкурентний WoS. Оскільки Scopus з'явився як результат механічного злиття та часткового доповнення існуючих реферативних баз даних Elsevier, його початковий індекс був сформований з тих видань, які станом на 2004 р. індексувалися провідними галузевими реферативними базами даних (Inspec, Compendex, Medline, GeoBase тощо). Станом на жовтень 2011 р. Scopus містить понад 45,5 млн реферативних записів. У тому числі у базі даних проіндексовано 18 тис. назв наукових журналів 5 тис. видавництв, 350 книжкових серій та 4,6 млн праць конференцій. Видання індексуються у Scopus з різним хронологічним охопленням, найповажніші наукові часописи представлені архівами, починаючи з першого випуску першого тому. Рубрикатор Scopus (ASJK) має 27 базових тематичних розділів, поділених на 335 підрозділів, політематичні статті індексуються одразу в кількох розділах. Галузеве покриття розподіляється таким чином [10]:

- Фізичні науки (Виробництво; Енергетика; Комп'ютерні науки; Математика; Матеріалознавство; Науки про Землю та планети; Фізика і астрономія; Хімічні технології; Хімія) – 31 %;
- Медичні науки (Медицина та стоматологія; Ветеринарна справа та ветеринарна медицина; Сестринська справа та медичні професії; Фармакологія, токсикологія та фармацевтичні науки) – 29 %;
- Соціогуманітарні науки (Бізнес, менеджмент та бухгалтерський облік; Економіка, економетрика та фінанси; Мистецтвознавчі та гуманітарні науки; Психологія; Соціальні науки; Теорії прийняття рішень) – 22 %;
- Науки про життя (Біохімія, генетика та молекулярна біологія; Імунологія та мікробіологія; Науки про навколишнє середовище; Нейронауки; Сільськогосподарські та біологічні науки) – 18 %.

За географічним охопленням Scopus також є універсальною базою даних, серед проіндексованих назв 47 % видаються у Західній Європі, 33 % – у Північній Америці, 9 % – видання Азійсько-Тихоокеанського регіону, 5 % назв східноєвро-

¹ Тут потрібно зауважити, що існує і третя універсальна наукометрична платформа – Google Scholar, але специфіка даного продукту не передбачає попереднього відбору назв видань для індексації, тому в нашому дослідженні ми її не розглядаємо.

пейських видавців (у т. ч. близько 300 російських, 39 білоруських та 37 українських назв журналів) та по 2 % видань з Австралії і Океанії, Африки і Південної Америки.

Наукометричний апарат Scopus забезпечує отримання показників цитованості наукових робіт у виданнях, опублікованих після 1996 р. Тобто у Scopus підраховується кількість посилань на всі проіндексовані ресурси, але лише у ресурсах, опублікованих після 1996 р. На відміну від WoS, у Scopus не використовується поняття імпаکت-факторів, замість нього журнали Scopus отримують публічно доступний індекс SJR². Для оптимізації проведення аналітичних досліджень платформа має засіб контролю ефективності досліджень Research Performance Measurement (RPM). Інструментарій RPM ґрунтується на унікальній ідентифікації авторів, установ та видань; він дає змогу отримувати різноманітні мультимедійні аналітичні звіти по окремих учених, наукових установах, напрямках досліджень та назвах видань.

Оскільки WoS та Scopus мають різне тематико-типологічне покриття, різну глибину індексації архівів видань, наукометричні показники, отримані з цих баз, найчастіше різняться (в окремих випадках у рази). Проте, ми не будемо детально зупинятися на порівняльному аналізі повноти даних з WoS та Scopus. Дане коло питань – одна з найгярячіших тем сучасної наукометрії. У різних науково-інформаційних сегментах одна з двох баз демонструє більш повні показники, але однозначного «лідера» немає. В найбільш загальному вигляді (якщо не заглиблюватись у галузі знання та національні наукові школи) прийнято вважати, що 2/3 усіх наукових публікацій індексуються на обох наукометричних платформах, 1/3 – лише на одній з них (в основному, за рахунок базового акценту WoS на північноамериканській науці, а Scopus – на науці Західної Європи)³. Але найважливішим є те, що обидві платформи індексують всі найпрестижніші наукові часописи світу і мають велику кількість впроваджень у державних та корпоративних проектах аналізу та ревізії наукової активності.

WoS вважається «класичним» інструментом наукометрії. До 2004 р. не було інших універсальних та адекватних за повнотою інструментів відстеження наукової цитованості. Тому Science Citation Index десятиліттями використовувався як безальтернативний засіб кількісного оцінювання продуктивності діяльності суб'єктів наукового процесу.

Але у 2004 р. з'явилися одразу дві альтернативи WoS: платформи Scopus і Google Scholar. Запускаючи Scopus, корпорація Elsevier прагнула створити найбільшу в світі реферативну та наукометричну базу даних. Ключові акценти конкурентної стратегії Elsevier передбачали вигідне позиціонування нового наукометричного продукту за рахунок двох слабких (на той час) аспектів WoS: обмеженої репрезентації національних наукових шкіл (номенклатура видань WoS традиційно складається переважно з журналів Північної Америки та англомовних видань Західної Європи) та недостатньої широти покриття індексів у соціальних і гуманітарних науках (інший аспект дискредитації національних наукових шкіл, оскільки соціальні, гуманітарні дослідження часто мають високу значущість регіонального рівня). Інший конкурент WoS – платформа Google Scholar була створена за новими на той час концептуальними принципами підрахунку наукової метрики. Цей продукт індексує не видання, а веб-сегменти: розділи сайтів наукових та освітніх установ, особисті сайти дослідників, онлайн-видавничі платформи, інші спеціалізовані веб-ресурси. Ця платформа не має чіткого індексу (ресстру назв видань, хронологічних меж, обмежень за типом і видом, мовою публікацій тощо); вона має дуже широке покриття онлайн-науково-інформаційних ресурсів, але не індексує ті видання, які не мають веб-аналогів. Загалом, у порівняльних наукометричних дослідженнях прийнято порівнювати дані з WoS і Scopus або з усіх трьох платформ, тобто порівнювати дві різні парадигми індексації: WoS та Scopus проти Google Scholar. При цьому WoS і Scopus традиційно демонструють різні абсолютні показники цитованості, але виявляють однакові тенденції (тобто однаково визначають високоцитовані та низькоцитовані статті, але по-різному оцінюють статті середнього рівня цитованості). Показники з Google Scholar часто є відмінними навіть на рівні загальних тенденцій [14].

В Україні системне впровадження індексу цитування як нормативного показника оцінювання ефективності діяльності суб'єктів наукової діяльності розпочалося у 2009 р. До цього часу вітчизняні вчені вже мали значний досвід роботи з обома наукометричними продуктами. Зокрема, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського як головний науково-інформаційний центр держави упродовж багатьох років передплачувала Science Citation Index та інші інформаційні ресурси платформи WoS. У 2005 р., на хвилі загальносвітового інтересу до но-

² <http://www.scimagojr.com/>.

³ Див. Додаток.

вої, більш широкої за покриттям та (на той час) більш технологічної наукометричної платформи, Бібліотека переорієнтувалася на передплату Scopus.

Органи державної влади України вибір зробили на користь платформи Scopus. Проте, там де можливо, запровадили ліберальну модель, яка дає змогу суб'єктам наукової діяльності використовувати у власній звітності дані як зі Scopus, так і з WoS. Стратегічний вибір на користь Scopus був зумовлений багатьма чинниками, серед яких варто відзначити такі. Індокси Scopus забезпечують більш широке, порівняно з WoS, покриття не лише номенклатури українських наукових журналів, але й періодики всіх держав-сусідів України. Це особливо важливо, враховуючи наявність тісних наукових зв'язків вітчизняних учених із колегами з близького зарубіжжя, особливо Російської Федерації. Крім того, політика Elsevier, спрямована на інтенсивне поповнення індексів власної наукометричної платформи неангломовними часописами, створює сприятливі передумови для розширення існуючого у Scopus покриття вітчизняної науково-інформаційної продукції. До числа першорядних варто віднести також фактор ціни. Чіткі цифри для порівняння цінової політики Thomson Reuters і Elsevier навести складно, оскільки обидві корпорації працюють зі своїми клієнтами індивідуально і зміст угоди завжди залишається конфіденційним. Але у бібліотечному середовищі знають, що продукт WoS дорожчий ніж Scopus (американські бібліотекознавці оцінюють цю різницю у 5–15 %) [6]. В обох випадках йдеться про суми дуже широкого діапазону: від «п'яти низьких цифр» (тобто кількадесят тисяч) до сотень тисяч доларів/євро залежно від потужності наукової установи або об'єднання. Останніми роками університети Європи, США і Канади почали заявляти про свою відмову від WoS на користь Scopus саме через більш прийнятну ціну останнього. Така аргументація переходу до передплати нової наукометричної платформи не стала надто поширеною, однак цей чинник часто відігравав вирішальну роль.

Станом на 2009 р. на платформі WoS було представлено 23 назви українських наукових журналів та 14 англомовних перевидань. Серед цих видань активно індексувалися у WoS 6 українських часописів та 13 перевидань. На платформі Scopus у 2009 р. було представлено 33 назви українських журналів та 16 англомовних перевидань (як правило, без інформації про українських видавців). Серед них активно індексувалися у Scopus 17 вітчизняних часописів та 16 перевидань. Наведені цифри

стосуються лише номенклатури назв наукових журналів, тут не враховано наявність у індексах обох платформ матеріалів наукових конференцій, що проводилися в Україні. З урахуванням останніх подати цифри для порівняння доволі складно. Через специфіку цього типу публікацій, відповідні реєстри на наукометричних платформах не претендують на виключну повноту. Матеріали конференцій можуть виходити окремими серіальними виданнями чи збірниками (часто без ISSN) або публікуватись у спецвипусках (або окремих розділах) наукових журналів. Під час обліку дається взнаки плутанина між типами публікацій: доповіді (conference papers) та тези доповідей (meeting abstracts) [10]. Більше того, майже неможливо відстежити всі вітчизняні конференції, які мали зарубіжних співорганізаторів – видавців матеріалів.

Але у будь-якому разі наведені цифри свідчать про недостатнє покриття вітчизняних джерел індексами наукометричних платформ і наявність значного потенціалу щодо збільшення частки України у світових науково-інформаційних потоках. З огляду на таку ситуацію, МОН України і НАН України розпочали консультації з вищим керівництвом компанії Elsevier щодо серйозного збільшення номенклатури українських видань у індексі Scopus, і деякі домовленості з цього питання були досягнуті [1]. Означені процеси спричинили серйозне зростання інтересу суб'єктів вітчизняної науково-видавничої діяльності до включення їх видань до індексів WoS і Scopus. Отже, спробуємо розібратись і охарактеризувати критерії, за якими проводиться відбір видань для індексації на цих двох наукометричних платформах.

Корпорація Thomson Reuters декларує жорсткі підходи до відбору джерел для індексації у базах даних WoS, прагнучи збирати лише ті видання, які входять до «ядра» наукових комунікацій. Так, щороку фахівцями Thomson Reuters оцінюється більше 2 тис. назв наукових часописів і лише 10–12 % з них включаються до одного з продуктів компанії [13]. Глобальний реєстр усіх періодичних видань, які проіндексовані у науково-інформаційних базах даних Thomson Reuters, має назву Master Journal List (MJL). Він також відомий як «філадельфійський список». До цього реєстру входять усі видання, що індексуються у базах даних WoS (фізико-технічна та медико-біологічна база даних Science Citation Index Expanded, база даних з соціальних наук Social Sciences Citation Index та база даних з мистецтвознавства та гуманітаристики Arts & Humanities Citation Index), а також видання, які індексуються лише в галузевих реферативних ба-

зах даних Thomson Reuters. Таким чином, наявність видання у MJL не завжди означає, що воно індексувалося у минулому або індексується нині у базах наукометричної платформи WoS.

Рішення про зміни у MJL приймаються з частотою раз на два тижні. Експертизу видань проводять інформаційні спеціалісти Thomson Reuters з відповідною фаховою освітою. Для того, щоб нова назва видання була розглянута на включення до «філадельфійського списку», видавець повинен надіслати до Thomson Reuters її електронні або друковані примірники (формально це може робити будь-який учений, але на практиці запити надсилають видавці). Вимагаються примірники як мінімум трьох найновіших випусків видання; архівні примірники не розглядаються. Разом з першим примірником видавець має надіслати базову інформацію про часопис (повна назва, ISSN, адреса редакції), а також коротку характеристику його значущості та унікальності з-поміж інших видань подібної тематики. Для надсилання електронних видань на сайті Thomson Reuters наявна відповідна онлайн форма, примірники друкованих видань надсилаються звичайною поштою по мірі виходу у світ нових випусків. Процедура оцінювання розпочинається експертами Thomson Reuters після отримання ними першого поточного примірника видання, а рішення приймається після розгляду третього примірника. Видання, відхилені фахівцями Thomson Reuters, можуть надсилатися для повторного розгляду на включення до MJL не раніше ніж через 2 роки після прийняття останнього негативного рішення. Проведення повторної експертизи видань є звичайною практикою Thomson Reuters, підставою для її ініціювання можуть бути будь-які серйозні зміни у політиці видання: початок публікації англomовних версій журналу, серйозний перегляд його проблематики, зміна видавця, започаткування онлайнної версії видання тощо. Видання, які вже входять до індексів Web of Knowledge, також час від часу проходять процедуру повторного розгляду експертами Thomson Reuters на предмет підтвердження їх високого наукового рівня.

Незалежно від галузі знання застосовуються єдині критерії оцінювання видань, хоча для видань з соціальних і гуманітарних наук існує практика поблажливого ставлення під час аналізу цитованості (див. нижче). Крім того, Thomson Reuters декларує єдині підходи до оцінювання видань, незважаючи на їх формат та бізнес-моделі розповсюдження. Тобто формально видання відкритого доступу проходять експертизу на включення до

«філадельфійського списку» на загальних підставах [9]. Проте, політика відкритого доступу підтримується Thomson Reuters. Це стосується не лише журналів відкритого доступу, але й комерційних часописів, які дозволяють вченим депонування статей у сховищах відкритого доступу. Дослідження Thomson Reuters традиційно виявляють ефективність відкритого доступу як засобу підвищення цитованості статей та імпаکت-факторів журналів [9]. Так чи інакше, але у індексах WoS послідовно зростає частка журналів, які практикують одну з форм відкритого доступу.

Перелік критеріїв оцінювання видань експертами Thomson Reuters доволі довгий. Деякі базові вимоги були сформульовані ще у 1960-ті рр. як складові політики відбору джерел для покажчика Science Citation Index і залишалися незмінними протягом десятиліть. Інші розроблені відносно недавно, у контексті віртуалізації науково-інформаційної діяльності та появи онлайнних видавничих і бібліотечних платформ. У найбільш загальному вигляді, всі критерії поділяються на кількісні та якісні; рішення приймається на основі комплексного аналізу всієї сукупності критеріїв, яким має відповідати видання. Означені критерії умовно можна поділити на чотири великі групи: відповідність видання базовим стандартам науково-видавничої сфери, унікальність спеціалізації видання, аналіз рівня міжнародного визнання, оцінка показників його цитованості.

Серед формальних критеріїв особлива увага приділяється періодичності виходу видання. Щоб не бути відхиленим вже на початковому етапі експертизи, видання має жорстко дотримуватися заявленого графіка виходу нових випусків. Для фахівців Thomson Reuters це критерій першорядної ваги [13]. Своєчасність виходу нових випусків вказує на те, що видання завжди має у своєму портфелі резерв авторських рукописів, а отже науковий рівень опублікованих статей залишатиметься високим. Тому видавці, якщо вони хочуть потрапити до індексів Web of Knowledge, мають бути максимально педантичними у питаннях регулярності випуску та оперативності розсилання нових номерів свого видання, щоб дата надходження випуску до Thomson Reuters якомога менше відрізнялася від дати, зазначеної на обкладинці. Якщо ж йдеться про електронні видання (е-журнали), то оцінюється регулярність фактичної появи їх нових випусків на веб-сайті. Проте, для е-журналів, які не практикують збирання статей у номери, а публікують їх по мірі надходження та редакційного опрацювання, застосовується інший підхід: у

цьому випадку Thomson Reuters упродовж кількох місяців спостерігає за регулярністю появи нових статей на сайті видавця і на цій основі робить необхідні висновки.

Оцінюється також відповідність часопису чинним міжнародним видавничим стандартам та рекомендаціям. Серед критеріїв цієї групи, варто назвати наявність у видання номерів ISSN (друкованого/онлайнного), точність та інформативність назви журналу, назв статей, лаконічність та інформативність анотацій, вичерпність бібліографічних описів у списках пристатейної бібліографії статей, наявність контактних даних усіх співавторів кожної опублікованої статті. Серйозна увага звертається на контроль видавця за якістю статей, що публікуються. Вітається прозорість стандартів рецензування рукописів статей, ретельність у підготовці джерельної бази досліджень та списків пристатейної бібліографії. Крім того, позитивно оцінюється наявність у статтях відомостей про джерела фінансування досліджень авторів.

Політика Thomson Reuters фокусується на відборі англomовних періодичних видань, проте у особливих випадках та при наявності в кожній опублікованій статті розгорнутої бібліографічної інформації англійською мовою, може бути прийняте рішення про включення до MJL неанглomовного видання. При цьому, оскільки WoS є наукометричною платформою, необхідною передумовою включення неанглomовного видання є наявність транслітерованих або перекладених англійською списків пристатейної бібліографії статей. Проте, в будь-якому випадку, неанглomовні видання традиційно включаються до індексів WoS на правах винятків з загального правила: «На цьому етапі історії англійська є універсальною мовою науки... Очевидно, що журнали, найбільш важливі для міжнародної наукової спільноти, друкуватимуть повні тексти англійською. Це особливо справедливо для природничих наук» [13]. Проте, до соціогуманітарних видань експерти Thomson Reuters ставляться більш поблажливо. Якщо видання має високу значущість регіонального рівня, особливо якщо воно спеціалізується на унікальній вузькій проблематиці мистецтвознавства чи гуманітаристики (наприклад, літературознавство або філологія), вимога англomовності повних текстів не висувається.

Застосовується також низка специфічних формальних критеріїв оцінки електронних наукових видань. Вони спрямовані проти видавців, які практикують публікацію на веб-сайтах повних текстів статей без належного видавничого оформлення

(без повних заголовків статей, колонтитулів з інформацією про періодичне видання та пагінації сторінок тощо). Всі файли повних текстів статей повинні оформлятися таким чином, щоб читачеві було легко безпосередньо з них встановити всі необхідні вихідні дані: назву журналу, рік публікації, номер/випуск, назву статті, імена та адреси авторів, номери сторінок та/або номер статті у випуску. Кожний випуск видання повинен включати окрему сторінку змісту, на якій мають вказуватися внутрішні ідентифікатори статей (номер стартової сторінки або номер статті у випуску). В межах томів і випусків кожна окрема стаття повинна мати власний унікальний ідентифікатор: номери сторінок та/або номер статті у випуску. Якщо видання застосовує паралельну внутрішню ідентифікацію статей у випусках і за номерами статей, і за пагінацією сторінок, при оформленні файлу з повним текстом статті ці номери обов'язково мають подаватися окремо, щоб їх не можна було сплутати. Крім того, якщо у виданні паралельно застосовуються і внутрішні ідентифікатори статей у випусках (номери статей), і глобальні ідентифікатори DOI, то ці ідентифікатори мають бути різними. Статті видання повинні мати власні унікальні цифрові ідентифікатори (DOI, PID, унікальні номери статей тощо). Все це потрібно для забезпечення глобальної безпомилковості обліку та коректної навігації в електронному середовищі. Фахівцями Thomson Reuters вітається також практика подання унікальних ідентифікаторів процитованих статей у списках пристатейної бібліографії; це значно спрощує алгоритми виявлення помилок індексування та підрахунку цитованості у WoS.

Видавцям електронних журналів Thomson Reuters також рекомендує створювати інструкції щодо правильного цитування їхнього видання. Такі інструкції мають включати рекомендацію щодо канонічної аббревіатури видання (з тим, щоб учені уникали акронімів, які можуть бути неоднозначно інтерпретовані). Також видавець має бути заінтересованим у тому, щоб, цитуючи електронні версії статей його видання, автори завжди вказували рік, том, випуск та номери сторінок/статей у випусках. Це доволі актуальна проблема, оскільки у сучасному науково-інформаційному просторі існують непоодинокі випадки некоректного цитування статей з електронних журналів. Учені, працюючи у веб-середовищі, знаходять статті через пошукові системи Інтернету і цитують їх саме як веб-сторінки, а не як статті з наукових часописів (тобто вказують у пристатейній бібліографії адреси URL статей, на-

томість не вказують вихідні відомості журналів). Така практика серйозно спотворює показники цитування видань і створює серйозні проблеми для розвитку наукометричних платформ.

Як вже зазначалося, Thomson Reuters прагне індексувати лише ті видання, що входять до так званого «ядра» світових наукових комунікацій. Зрозуміло, це «ядро» не є статичним, воно трансформується по мірі розвитку різних галузей науки та прогресу наукових шкіл світу. Таким чином, оцінюючи нові назви видань для включення до MJL, фахівці Thomson Reuters, насамперед, націлені на пошук журналів, що висвітлюють унікальні теми, оригінальні підходи, тих, що спеціалізуються на розробленні проблематики нових наукових дисциплін чи недостатньо охоплені існуючими індексами Web of Knowledge. Оскільки саме «ядро» динамічно розвивається, експерти Thomson Reuters також працюють над пошуком у індексах власних продуктів тих видань, проблематика яких вже не відповідає актуальним завданням світової науки.

Велике значення має рівень міжнародного визнання видання, його популярність у світових наукових колах. Щоб зробити необхідні висновки, експерти Thomson Reuters аналізують географію авторів, які публікуються у виданні, склад редакційних рад та редколегій часописів. Ці критерії оцінки застосовуються до всіх видань, що проходять експертизу Thomson Reuters, але першочергове значення вони мають для тих журналів, проблематика яких розрахована на міжнародну аудиторію. Натомість для регіональних наукових видань акцент робиться на унікальності змісту опублікованих статей. Позитивно оцінюються ті з них, котрі публікують важливий оригінальний зміст, що значно доповнює і збагачує покриття певної галузі профільними міжнародними журналами. При цьому всі регіональні видання повинні задовольняти вказані вище вимоги щодо англійськості розгорнутої бібліографічної інформації та публікувати транслітеровані або перекладені списки пристатейної бібліографії статей.

Розглянуті вище критерії, загалом, є традиційними при відборі видань для індексування у провідних світових універсальних та галузевих реферативних базах даних. Але WoS є, перш за все, наукометричною платформою, тому експерти Thomson Reuters приділяють серйозну увагу аналізу цитованості видань, що індексуються у їхніх продуктах. Інструментом проведення аналізу цитованості, зрозуміло, є платформа WoS.

Існує два основні рівні аналізу цитованості видання. На першому з них з'ясовується цитованість

самого видання, що аналізується. З аналізом цитованості тих видань, які вже індексуються у WoS, напевно, все зрозуміло; під час підготовки річних звітів JCR аналізується динаміка цитованості цих видань, розраховуються і публікуються імпаکت-фактори для кожного з них. Тому дамо додаткові пояснення щодо алгоритму аналізу цитованості тих видань, які лише пропонуються для включення до MJL. Автоматизовані засоби наукометричного апарату WoS орієнтовані на підрахунок взаємної цитованості видань, які індексуються у базах даних цієї платформи. Але, оскільки всі видання індексуються разом з повними списками пристатейної бібліографії, можливим стає підрахунок «латентної» цитованості тих видань, які поки не входять до індексів WoS. Тобто можна підрахувати загальну кількість згадувань певного видання у списках пристатейної бібліографії всіх статей, проіндексованих у базах Science Citation Index Expanded, Social Sciences Citation Index, Arts & Humanities Citation Index та/або Conference Proceedings Citation Index, і на цій основі зробити висновок про те, якими б були індекси цитування видання (без самоцитування), якби воно вже індексувалося у WoS. Зрозуміло, якщо ускладнити даний алгоритм, можна отримати показники «латентної» цитованості видання, обмежені за хронологічною або тематичною ознаками.

Таким чином, фахівці Thomson Reuters, опрацьовуючи відсутні у MJL видання, аналізують показники їх «латентної» цитованості і вираховують прогнозовані індекси цитування та імпакт-фактори. Отримані в ході аналізу дані розглядаються в контексті галузі знання та проблематики видання. Для вузькопрофільних наукових часописів показники цитованості традиційно є дещо нижчими, ніж у видань із широкою проблематикою. У інтенсивних галузях знання (наприклад, у більшості наук про життя) статті, як правило, «набирають цитованість» швидше, ніж у фізико-математичних або хімічних науках. Все це враховується експертами Thomson Reuters.

Особливостями вирізняються підходи до аналізу цитованості видань соціогуманітарної проблематики. Журнали з соціальних наук оцінюються з урахуванням загального невисокого рівня цитованості робіт з цієї галузі знання. Крім того, низькі показники цитованості статей у соціальних науках можуть компенсуватися високим рівнем їхньої значущості на регіональному рівні. Ще більші м'якими є підходи до аналізу цитованості спеціалізованих видань з мистецтвознавства та гуманітаристики. Зокрема, відомо, що для деяких дисциплін гуманітарного комплексу основу дже-

рельної бази традиційно становлять не журнальні статті, а монографії, архівні документи, літературні твори тощо. Тому фахівці Thomson Reuters традиційно доволі обережні у висновках щодо значущості гуманітарного видання, зроблених на основі аналізу показників його цитованості.

Наступним рівнем аналізу цитованості є вивчення наукометричних показників авторів, що публікуються у виданні. Такому аналізу особлива увага приділяється у випадках оцінки нових назв видань, які не мають поважного стажу існування у науково-інформаційному просторі, а отже, не можуть бути адекватно оцінені на першому рівні аналізу цитованості.

Під час аналізу цитованості видань беруться до уваги показники їхньої самоцитованості, тобто відсотки від загальної кількості цитувань, які забезпечуються посиланнями в межах різних статей одного періодичного видання. Сама по собі практика самоцитованості видань не є чимось негативним, оскільки цілком закономірно, що автори статей читають і цитують ті видання, в яких вони публікуються (у т. ч. свої власні). Але важливо, щоб відсоток самоцитовань не спотворював загальної картини щодо справжньої значущості видання в очах світової наукової спільноти. Для поважних наукових журналів, найбільш авторитетних у своїй галузі знання, характерні низькі відсотки самоцитованості (за рахунок високої «зовнішньої» цитованості). Більшість видань, які індексуються у WoS, мають показники самоцитованості не вище 20 % (тобто співвідношення між кількістю «зовнішніх» і «внутрішніх» цитувань не менше ніж 4 до 1). Якщо під час підготовки чергового річного звіту JCR у видання виявляється показник самоцитованості істотно вищий цього рівня, фахівці Thomson Reuters мають підставу для проведення експертизи щодо доречності цитат у статтях і, у разі виявлення недоречних самоцитовань, можуть виключити видання з індексів WoS [13].

Ми розглянули загальні критерії, на які звертають увагу фахівці Thomson Reuters під час проведення експертизи видань. Проте, в останні роки, з втратою WoS монополії на ринку наукометричних засобів, у політиці Thomson Reuters з'явилися нові акценти. Протягом десятиліть в академічному середовищі існувало чітке розмежування видань на ті, що мають імпаکت-фактори (тобто індексуються WoS), і на ті, що не мають «коефіцієнта впливу на світовий науковий прогрес». Раніше Thomson Reuters (тоді ще ISI) міг бути дуже жорстким у відборі видань до власних індексів. Але перші кілька років конкурентного співіснування WoS і Scopus змінили ситу-

ацію. Корпорація Elsevier звернула увагу академічної спільноти на недостатнє покриття регіональної науки індексами WoS і запропонувала Scopus, зокрема як інструмент усунення цієї дискримінації. Сьогодні Thomson Reuters включився у нав'язану новим конкурентом боротьбу за регіональні науково-інформаційні ринки. Поточний стратегічний напрям розвитку платформи WoS – серйозне зростання кількості у її індексах номенклатури якісних регіональних наукових журналів [12]. При цьому компанія Thomson Reuters абсолютно не заінтересована жертвувати якісними критеріями відбору (це головний акцент її конкурентної стратегії), але щодо критерію обов'язковості англійської мови повних текстів робляться дедалі більші поступки. Розглянемо політику індексації видань у Scopus, а потім детальніше зупинимося на проблематиці відбору регіональних часописів до індексів обох наукометричних платформ.

Політика індексації видань у базі даних SciVerse Scopus багато в чому нагадує відповідну політику WoS, хоча має і низку серйозних відмінностей. Корпорація Elsevier прагне зробити Scopus найбільш вичерпним у світі джерелом достовірних наукометричних даних, тому приділяє велику увагу питанням постійного розширення номенклатури видань у індексі власного продукту. Щорічно майже 2 тис. назв наукових часописів пропонується для індексації у Scopus і 50 % з них проходять відбір [2]. Зрозуміло, це не означає, що Elsevier заінтересований пропускати до індексів Scopus відверто слабкі видання; під час експертизи застосовуються доволі жорсткі критерії, але акценти відбору є дещо іншими, ніж у Thomson Reuters.

Питаннями індексування видань у базі даних Scopus займаються спеціальний підрозділ Elsevier, який готує видання до експертизи, та Міжнародна експертно-консультаційна рада CSAB, що відповідає за експертизу видань та прийняття відповідних рішень. До складу CSAB входить близько 40 учених, бібліотекарів, які репрезентують основні науково-інформаційні сегменти, потужні академічні установи і об'єднання світу. Крім відбору видань, до компетенції цієї ради входять питання вироблення довготермінових стратегій та пріоритетів розвитку SciVerse Scopus, покращення функціональності продукту, прийняття нових технологічних стандартів, розвитку співробітництва з суб'єктами академічного процесу тощо. Утворення незалежної міжнародної ради, яка опікується питаннями відбору видань та розвитку платформи, – новаторський конкурентний хід Elsevier; Scopus

позиціонується як продукт, що створюється академічною спільнотою для академічної спільноти. Таким чином, декларується, що індекс Scopus формується не на основі суб'єктивних пріоритетів окремого комерційного видавця, а за результатами незалежних експертних висновків провідних фахівців науково-інформаційної сфери. При цьому остаточні рішення про включення нових назв видань до Scopus можуть приймати не всі члени CSAB, а лише голови 14 галузевих секцій, відповідальних за представлення у Scopus великих науково-інформаційних комплексів [8]. Керівники секцій CSAB можуть приймати рішення самостійно або залучати до експертизи додаткових рецензентів зі специфічним науковим фахом та/або знаннями мови видання, що оцінюється.

У найбільш загальному вигляді, проведення експертизи видання для Scopus нагадує процес редакційного опрацювання рукописів у наукових журналах. При цьому голови галузевих секцій CSAB виконують, так би мовити, функції «відповідальних редакторів» [8]. Вони організують проведення експертизи або проводять її самостійно і власним авторитетом відповідають за прийняті рішення.

Запит на проведення експертизи видання для включення його до бази даних може подати видавець, заінтересований бібліотекар або будь-який учений за допомогою спеціальної форми на інформаційному сайті SciVerse Scopus (залежно від суб'єкта подання запиту перелік полів у формі є різним). Крім того, члени CSAB можуть самостійно визначати видання, які необхідно розглянути для їх включення. Виконання експертизи повністю автоматизоване: запропоновані видання потрапляють на спеціальну веб-орієнтовану платформу SciVerse Scopus Title Evaluation Platform (STEP). Спеціалісти Elsevier проводять первинну підготовку видання до оцінювання (у т. ч. вибирають декілька випадкових повних текстів і завантажують їх на платформу у форматі PDF). Після цього член CSAB (або рецензент, призначений головою відповідної секції CSAB), заходить на платформу STEP, за особливим алгоритмом оцінює різні аспекти видання і подає результати експертизи. Запити обробляються в робочому порядку по мірі їх накопичення, а рішення про включення нових назв видань до індексу Scopus (як і виключення назв видань, котрі перестали відповідати вимогам) приймаються щорічно. Кінцевий термін подання запитів на включення нових назв видань до Scopus для індексації у наступному році – 1 вересня [2]. У разі позитивної експер-

тизи, представники Elsevier контактують з видавцем і оформляють передплату електронної або друкованої версії нового видання. Пріоритетною є онлайн передплата; станом на середину 2010 р. 80 % змісту фахівці Elsevier отримують у електронній формі (завдяки угодам з видавцями або безпосередньо з сайтів журналів відкритого доступу) [10]. Реферативні записи статей нового видання з'являються у Scopus на початку року наступного після прийняття запиту на включення (тобто індексація завжди розпочинається з початку року). Після того, як на платформі буде проіндексована значна кількість статей нового видання, його назва також включається до списку назв, що індексуються Scopus (це важливий момент, оскільки часто користувачі вважають Scopus Title List вичерпним; насправді до цього списку входять лише ті видання, які мають значну кількість статей, проіндексованих на платформі) [10].

Щоб отримати інформацію, необхідну для проведення експертизи, фахівці CSAB використовують дані про видання з запиту на включення, матеріали англomовного сайту журналу, додаткові відомості, що надійшли від прямих контактів з видавцем та дані міжнародного каталогу періодичних видань Ulrich's Periodicals Directory⁴ [2]. Стосовно останнього зауважимо, що відсутність інформації про видання у Ulrich's Periodicals Directory сама по собі негативно його характеризує в очах експертів CSAB, адже засвідчує, що видавець не приділяє належної уваги міжнародному рівню власного часопису і не розраховує на передплату науковими бібліотеками світу (цей каталог містить інформацію про 300 тис. назв періодичних видань, у т. ч. про 27 тис. назв наукових журналів, і завдяки своїй вичерпності в усьому світі вважається одним з ключових інструментів бібліотечного комплектування).

Як і у випадку з WoS, критеріїв оцінювання видань тут багато і розглядаються вони у комплексі. Щоб потрапити до індексів Scopus, видання має відповідати формальним критеріям відбору, мати власну «нішу», демонструвати високий науковий рівень публікацій і авторитет вчених у світі. При цьому процедура експертизи побудована таким чином, що видання формально не може бути відхилене через невідповідність лише одному з критеріїв або навіть кільком критеріям з однієї групи. В анкеті експерта CSAB важливість критеріїв вимірюється відсотками; за відповідність кожному критерію експерт нараховує виданню ба-

⁴ <http://www.ulrichsweb.com/ulrichsweb/>.

ли («відсотки відповідності»), кожна група критеріїв має обмеження граничних відсотків, які експерт може нарахувати виданню. Всього в анкеті 16 критеріїв, вони розподілені по 5 групах:

Політика журналу (35 %):

- переконливість концепції видання (7 %, макс. бал 4);
- географія членів редколегії (4,375 %, макс. бал 3);
- географія авторів (4,375 %, макс. бал 3);
- наявність латинізованих списків пристатейної бібліографії (5,25 %, макс. бал 3);
- наявність англійських анотацій статей (7 %, 1 бал);
- рівень рецензування (7 %, макс. бал 3).

Зміст (20 %):

- внесок у науку (6 %, макс. бал 3);
- інформативність анотацій (6 %, макс. бал 4);
- відповідність змісту статей проблематиці видання (2 %, макс. бал 3);
- читабельність тексту (6 %, макс. бал 3).

Цитованість (25 %):

- цитованість статей видання у SciVerse Scopus (12,5 %, макс. бал 2);
- цитованість членів редколегії у SciVerse Scopus (12,5 %, макс. бал 2).

Регулярність (10 %, макс. бал 2).

Доступність онлайн (10 %):

- наявність онлайнної версії змісту (4 %, макс. бал 1);
- наявність англійської версії головної сторінки (4 %, макс. бал 2);
- якість головної сторінки (2 %, макс. бал 4).

Залежно від кількості нарахованих виданню «відсотків відповідності», воно автоматично отримує на платформі STER оцінку за 10-бальною шкалою (тобто 10 % = 1 бал підсумкової оцінки). Ця оцінка визначає рекомендацію для експерта: 0,0–5,9 – «відхилити назву»; 6,0–7,9 – «неоднозначна ситуація»; 8,0–10,0 – «прийняти назву».

Тут потрібно зауважити, що оцінка визначає лише рекомендацію, а не остаточне рішення рецензента. В анкеті вказані лише ті аспекти оцінювання, на які обов'язково має звернути увагу експерт. Анкета не охоплює весь спектр критеріїв, яким має відповідати видання [8]. Крім того, експертизу може проводити призначений для цього рецензент, але остаточне рішення в будь-якому разі приймає голова відповідної галузевої секції CSAB, у якого може бути власна думка щодо необхідності у Scopus нового видання тієї чи іншої проблематики.

Платформа STER дає змогу рецензенту прийняти

одне з чотирьох рішень: «безумовна відмова» (журнал визнається настільки поганим, що він відхиляється без можливості перегляду цього рішення в майбутньому); «умовна відмова» (експерт вказує напрями покращення видання і встановлює термін, упродовж якого йому слід попрацювати над удосконаленням, щоб мати право на повторну експертизу CSAB); «умовне прийняття» (експерт пропонує включити видання до індексу Scopus, але вказує напрями вдосконалення і призначає дату повторної експертизи); «безумовне прийняття» (прийняття видання на постійній основі без жодних додаткових вимог). Ще раз наголосимо, рішення рецензента не завжди є остаточним. Перед тим, як бути розісланим видавцю, заявнику, співробітникам Elsevier, воно може зазнати корекції з боку голови галузевої секції CSAB.

Згідно з вимогами Scopus, періодичне видання має публікуватися з регулярністю не менш, ніж 1 раз на рік. Як і у випадку WoS, цінується дотримання видавцем заявленого графіка виходу нових випусків. Видання, що не мають стабільного графіка виходу у світ, під час експертизи CSAB майже завжди відхиляються [2].

Оцінюючи політику видання, експерти CSAB приділяють серйозну увагу нормам контролю з боку видавця за якістю матеріалів, що публікуються. Знов-таки, позитивно вважається прозорість стандартів рецензування рукописів та уважність редакторів до джерельної бази досліджень і вмісту списків пристатейної бібліографії. Спектр оцінок щодо норм контролю якості має 4 визначені градації (0–3 бали): найвище оцінюються видання, що практикують подвійне «сліпе» рецензування рукописів⁵, мінімальний допустимий рівень норм контролю – редакційне рецензування, тобто експертний відбір рукописів для публікації головним редактором (або іншим членом редколегії) [8]. Виданням також рекомендується чітко та переконливо формулювати власну політику щодо прийнятих стандартів видавничої етики, норм запобігання проявам корупції серед авторів публікацій (боротьба з «цитатними картелями» тощо). Позитивно оцінюється орієнтація політики видавця на норми, прийняті престижними міжнародними об'єднаннями, такими як Комітет з видавничої етики (COPE) та Всесвітня асоціація редакторів медичних журналів (WAME) [3; 4]. Звичай-

⁵ За вимогою Scopus, подвійне «сліпе» рецензування передбачає оцінку рукопису рецензентом без повідомлення йому імені автора. Останній також не повинен знати імені рецензента. Крім того, до рецензування рукописів кожного випуску видання залучається не менше трьох різних рецензентів.

но, для того, щоб експерти CSAB могли зробити необхідні висновки, видавцям варто оприлюднювати на веб-сайті видання всі ключові положення власної політики щодо контролю якості.

Дуже важливою є вимога наявності у видання номера ISSN, оскільки за цими номерами ведеться облік назв видань у Scopus. Винятки можуть бути зроблені для матеріалів конференцій, книжкових серій (від яких натомість вимагається наявність ISBN) або інших специфічних типів видань; для наукових журналів це базова вимога.

Ключова відмінність політики відбору видань до WoS і Scopus – це вимога англійськості повних текстів. Платформа Scopus індексує видання незалежно від мови повних текстів. Так, 21% видань, що входять до індексу Scopus, публікують повні тексти іншою (або також іншою) мовою, крім англійської [10]. При цьому у Scopus так само, як і у WoS, існує вимога наявності у статтях розгорнутої бібліографічної інформації англійською мовою. Наявність англійських анотацій в усіх опублікованих статтях є обов'язковою, але в особливих випадках експертами CSAB можуть робитися винятки для видань, що спеціалізуються на гуманітаристиці або математиці [8]. Але в будь-якому разі видання обов'язково повинно мати латинізовану назву. Для неанглійських видань використання перекладеної назви допускається лише тоді, якщо коли ця назва є офіційною і друкується на обкладинці, в інших випадках має застосовуватися транслітерована назва. Потрібно сказати також про вимогу щодо наявності англійської версії веб-сайта видання (принаймні головної сторінки). Під час експертизи оцінюється якість англійської мови на сайті та у рефератах статей. Крім того, незалежно від мовної політики видання, експерти CSAB оцінюють літературність та науковість мови повних текстів (при потребі члени CSAB залучають до експертизи рецензентів, котрі володіють мовою видання).

До числа базових належить також вимога наявності у видання власного веб-сайта з англійськими версіями тих сторінок, які необхідні науковцям для отримання загального уявлення про часопис. Завжди оцінюється якість головної сторінки сайту – «обличчя» видання у веб-середовищі – та якість (логічність і інтуїтивність) навігаційного апарату. Потрібно зауважити, що власними сайтами видань не вважаються їх сторінки у базах даних агрегаторів (EBSCOhost, ProQuest, eLibrary.ru тощо). Наявність видання на таких сайтах також оцінюється позитивно (у контексті оцінки рівня його авторитету серед науковців), але не замінює власний веб-

сайт [2]. Сайт видання повинен повністю розкривати його зміст, хоча б на рівні рефератів публікацій. Наявність повних текстів статей не є обов'язковою вимогою, але це бажано для забезпечення можливостей навігації між сторінками рефератів у Scopus та повними текстами статей (функція «View at Publisher»). Якщо видання публікує на власному сайті повні тексти статей, моделі доступу до цього змісту можуть бути різними (авторизований доступ для передплатників або вільний доступ). Станом на 2010 р. приблизно 7 % назв видань Scopus є журналами відкритого доступу, цей відсоток відповідає загальній частці цього типу часописів у світовому науково-інформаційному потоці.

Видання, щоб потрапити до індексів Scopus, повинно заповнювати певну лауну в покритті цієї бази даних, мати власну специфіку та аудиторію науковців. Для CSAB і Elsevier це дуже принципові критерії відбору, оскільки важливо, щоб Scopus був репрезентативним джерелом незалежно від наукових напрямів та регіональної специфіки. Занадто молоді видання не вітаються експертами CSAB; журнали, які пропонуються до включення у Scopus у рік свого заснування, майже завжди відхиляються [2]. Рекомендується, щоб на час подання запиту журнал вже виходив у світ принаймні два роки. Крім того, рідко проходять експертизу ті видання, які спеціалізуються на проблематиці, добре розкритій у індексах Scopus [2]. В основному, але не завжди, відхиляються, запити на індексацію у базі даних галузевих видань, що не відповідають критеріям відбору за типом документів та запити на індексацію журналів, котрі були включені до Scopus, але у подальшому виключені з індексу [2]. З іншого боку, якщо видання має власну унікальну «нішу» і спеціалізується на проблематиці, недостатньо розкритій у Scopus, ставлення до нього експертів буває дуже полюбленим. Таке видання може бути включене до індексу Scopus навіть за умови невідповідності низці інших критеріїв відбору.

Крім оцінки видань за формальними критеріями та напрямами задекларованої політики, експерти CSAB також звертають увагу на зміст опублікованих матеріалів. Аналізується декілька статей видання, заздалегідь завантажених на платформу STEP технічними працівниками Elsevier. При цьому важливо, щоб статті були викладені науковою мовою, відповідали проблематиці, задекларованій часописом, та мали наукову новизну. Крім того, оцінюється змістовність, інформативність анотацій у контексті фактичного змісту статей і отриманих вченими наукових результатів, а також

рівень оформлення публікацій (зокрема, якість графіків та інших ілюстративних матеріалів).

Міжнародний авторитет часописів оцінюється експертами CSAB комплексно: перевіряється географія авторів та членів редколегій, наявність видання у фондах бібліотек світу, номенклатура реферативних баз даних, у яких воно індексується. Під час аналізу географії передбачений широкий спектр градацій оцінок для видань, що публікують автори (мають членів редколегій) переважно з однієї установи, одного міста, однієї держави, одного регіону, одного або кількох континентів. Звичайно, для журналів з різною науковою проблематикою широта географії має різне значення. Особливо значущим цей показник є для тих видань, котрі розраховані на міжнародну аудиторію; для регіональних часописів нормальним є склад редколегії з 1–2 представниками з інших країн або навіть її національний склад (представники з різних установ/міст однієї держави). Те ж саме стосується і авторів, що публікуються у виданні. Вітається різноманітність місць їхньої роботи, представництво різних (відомчих, географічних) наукових шкіл. Загалом, важливо, щоб різноманітність місць роботи членів редколегії та авторів відповідала загальній концепції видання та адекватно відображала задекларовану часописом аудиторію науковців.

Інструментом перевірки наявності видання у фондах бібліотек світу є всесвітній федеративний бібліотечний каталог OCLC WorldCat⁶ [2]. Цей ресурс забезпечує засоби для паралельного пошуку видань у каталогах більш ніж 10 тис. бібліотек світу. Оскільки за сучасними нормами у провідних бібліотеках каталогізацію проходять не лише передплатні періодичні видання, але й профільні наукові журнали відкритого доступу, дані WorldCat є достатньо репрезентативними в аспекті відображення рівня значущості видань для академічних установ світу. Проте, книгозбірні держав СНД поки що слабо представлені у WorldCat і у найближчому майбутньому ситуація навряд чи істотно зміниться. Таким чином, виробляючи стратегію розповсюдження власних видань, видавцям є сенс орієнтуватися на бібліотеки далекого зарубіжжя.

Позитивно впливає на оцінку міжнародного авторитету видання його наявність у індексах WoS, а також інших престижних баз даних інформаційних агрегаторів. Серед міжнародних галузевих реферативних баз даних особлива увага приділяється продуктам Elsevier (EMBASE, EMcare, Compendex, EnCompassLIT, GeoBase). Крім того, має значення

індексація часопису регіональними агрегаторами, зокрема, серед продуктів держав СНД беруться до уваги такі джерела, як реферативний журнал ВІНТІ, Російський індекс наукового цитування (бібліотека eLibrary.ru) тощо. Загалом, подаючи запити на експертизу журналів для Scopus, видавці зацікавлені вказувати якомога більшу кількість реферативних та повнотекстових ресурсів, у яких індексуються їх видання. В будь-якому разі, якщо журнал був відібраний до індексу певного науково-інформаційного продукту, це позитивно характеризує його значущість для тієї чи іншої аудиторії вчених.

Розглядаючи політику відбору видань до Scopus, варто окремо зупинитися на особливій частині індексу цієї бази даних – «джерелах з Medline». База даних Medline Національної медичної бібліотеки США – найповніше у світі джерело реферативної інформації у галузі медицини та суміжних наукових напрямів. Індеси Medline створені на базі змісту показників Index Medicus, Index to Dental Literature та International Nursing Index, ними охоплюється більш ніж три чверті назв всієї світової медичної періодики. Сама база даних безкоштовна і доступна для вільного використання через публічну платформу PubMed Національної медичної бібліотеки США. Але потужні науково-інформаційні агрегатори (EBSCO, Ovid та ін.) пропонують доступ до Medline і через власні комерційні технологічні платформи. Зокрема, Thomson Reuters пропонує доступ до Medline через платформу Web of Knowledge (як компонент, окремий від WoS). Натомість Elsevier пропонує Medline у складі SciVerse Scopus (тобто 100 % змісту Medline наявні в індексі Scopus). Таким чином, якщо нова назва видання входить до індексу Medline, вона автоматично потрапляє і до індексу Scopus як «джерело з Medline» (відповідно, якщо така назва виключається з Medline, вона автоматично виключається із Scopus). Всю реферативну інформацію стосовно статей «джерел з Medline» фахівці Elsevier отримують автоматизовано (тобто ці джерела реферуються фахівцями Національної медичної бібліотеки США за їх стандартами). Головним при цьому є те, що «джерела з Medline» індексуються без списків пристатейної бібліографії, тобто посилання з таких статей не враховуються наукометричним апаратом Scopus. Деякі назви так і залишаються «джерелами з Medline», проте у більшості випадків (4150 назв з 5000) Elsevier звертається до видавця і укладає з ним угоду, щоб досягти повноцінного входження назви до індексу Scopus. При цьому для повноцінної індексації у Scopus «джерело з Medline» має пройти традиційну проце-

⁶ <http://www.worldcat.org/>.

дуру експертизи CSAB. Станом на 2011 р. серед українських наукових журналів 5 назв індексуються у Scopus як «джерела з Medline».

Аналіз цитованості під час експертизи Scopus має істотне значення (25 % загальної «відповідності» видання), проте не таке важливе, як під час аналогічного відбору до індексів WoS [8]. Політика Elsevier передбачає відбір не лише тих видань, котрі входять до «ядра» наукових комунікацій і здатні регулярно збирати велику кількість цитувань з видань по всьому світу, але й тих, що цитуються нижче середнього по галузі рівня. Аналіз цитованості експерти CSAB проводять у два етапи. Підраховується «латентна» цитованість у Scopus самого видання та цитованість членів редколегії видання (головного редактора та двох випадково вибраних членів). Під час аналізу доробку членів редколегії, враховуються три наукометричні показники Scopus: кількість публікацій, загальний індекс цитування вченого, індекс Гірша.

Розглянутий перелік критеріїв оцінювання видань для Scopus не є вичерпним. Остаточне рішення приймається головою галузевої секції CSAB на основі його особистої думки щодо важливості кожного з критеріїв у конкретному випадку і доцільності врахування певних додаткових обставин. Так, під час прийняття рішення береться до уваги загальна репутація установи-видавця, кількість поданих запитів на включення видання до Scopus, особливі аспекти політики видання (наприклад, підтримка праць молодих дослідників, наявність повних текстів у відкритому доступі тощо). Насамперед, має значення загальна мета проведення експертизи – знаходження нового джерела, яке здатне органічно увійти до Scopus, збагативши базу даних оригінальною, якісною та важливою для вчених науковою інформацією.

«Ядро» світових наукових комунікацій, що традиційно складається з найпрестижніших журналів, розрахованих на міжнародну аудиторію, в принципі, не дуже динамічно розвивається. Звичайно, галузі науки еволюціонують, змінюються акценти пошуків вчених, а отже на зміну старим назвам вузькоспеціалізованих видань з часом приходять нові, але номенклатура журналів «ядра» у своїй більшості залишається незмінною десятиліттями. Перелік цих видань відомий науковій спільноті. Він становить базис індексів обох універсальних наукометричних платформ: WoS і Scopus. Інша ситуація з регіональними науковими часописами. Попри те, що регіональна наука у багатьох випадках є не менш значущою і прогресивною, ніж міжнародна,

сьогодні наукометричні платформи все ще мають серйозні лакуни у покритті регіональних наукових видань. І ця проблема має стратегічне значення для світової галузі наукометрії.

Для Scopus політика, спрямована на пошук та відбір регіональних часописів, була пріоритетною з часів запуску цієї платформи у 2004 р. Натомість індекси WoS віддавали перевагу включенню до них лише англійських міжнародних журналів «ядра» наукових комунікацій. Фактично, протягом десятиліть регіональні науково-інформаційні ринки взагалі мало інтересували Thomson Reuters. Традиційно ключовими клієнтами компанії були найбільші наукові установи Північної Америки і Західної Європи (переважно США і Великої Британії). Проте, у 2006 р. компанія Thomson Reuters переглянула власні підходи і виробила нову стратегію розвитку WoS, спрямовану на інтенсивне нарощування повноти індексів баз даних, зокрема, шляхом включення до них великої кількості назв (неанглійських) регіональних наукових часописів [12]. Серед іншого, з метою пошуку нових джерел для індексів та закріплення на нових ринках були відкриті представництва Thomson Reuters у Австралії, Бразилії, Індії, Китаї, Німеччині, Південній Кореї, Сингапурі, Тайвані, Франції, Японії. Крім того, стратегія корпорації передбачала також переосмислення політики індексації видань у WoS, оскільки існуюча система критеріїв відбору до «філадельфійського списку» традиційно була розрахована на оцінку саме міжнародних часописів. Заходи Thomson Reuters мали комплексний характер і передбачали пошук упродовж 2007–2009 рр. нових назв видань у галузях соціального та гуманітарного знання, клінічної медицини, сільськогосподарських, біологічних та екологічних наук, фізики, хімії, виробництва, наук про Землю тощо. Другий етап стратегії передбачає проведення ґрунтового аналізу та переоцінки динаміки цитованості журналів з урахуванням введення до індексів WoS значної кількості регіональних часописів. На цій основі мають бути вироблені нові, уточнені, критерії відбору регіональних видань до «філадельфійського списку».

Сьогодні боротьба за регіональні науково-інформаційні ринки має дуже важливе значення для обох наукометричних платформ, і лідерство Elsevier з цих питань вже далеко не таке безумовне, яким воно було 5 років тому. Так, упродовж 2002–2008 рр. представництво журналів Південної Америки у індексах WoS зросло на 154 %, Середнього Сходу і Африки – на 102 %, Азійсько-Тихоокеанського регіону – на 54 %, Європейського Союзу – на 28 %. Серйозно

збільшили присутність власних назв у індексах баз даних платформи такі держави, як Колумбія (700 %), Іран (500 %), Бразилія (205 %), Південна Корея (204 %), Чилі (200 %), Мексика (150 %), Польща (136 %) [5]. Крім того, наприкінці 2007 р. корпорація Thomson Reuters уклала партнерську угоду з Академією наук Китаю і отримала безумовне лідерство на найбільш динамічному науково-інформаційному ринку світу. У складі Web of Knowledge з'явилася нова наукометрична платформа Chinese Science Citation Database з базовим індексом до 1200 журналів і хронологічним покриттям з 1989 р. Таким чином, Thomson Reuters вдалося забезпечити широке індексування китайськомовної науки без шкоди основному наукометричному продукту. Оскільки Chinese Science Citation Database є окремою базою даних, китайськомовні публікації не створюють «пошукового сміття» користувачам WoS, незнайомим з китайською мовою. Проте, обидві наукометричні платформи функціонують на принципах взаємозбагачення, оскільки є складниками єдиного інтегрованого інформаційного середовища Web of Knowledge.

Платформа Scopus також інтенсивно розвивається по шляху покращення покриття регіональних наукових журналів. У 2009 р. до індексу Scopus було додано всі джерела бази даних European Reference Index for Humanities (ERIH) Європейського наукового фонду (приблизно 1500 нових назв журналів з мистецтвознавства і гуманітаристики) [11]. База ERIH є, по суті, покажчиком гуманітарних журналів, визнаних дослідними фондами держав Європи; вона включає видання національними мовами з проблем педагогіки, літературознавства, мистецтвознавства, історії, філософії, культурології тощо; серед назв часописів 60 % становлять видання Європи, Близького Сходу і Африки, 38 % – північно-американські видання та 2 % – видання Азійсько-Тихоокеанського регіону. Загалом, протягом 2009 р. платформа WoS розширила покриття назв соціогуманітарних часописів на 22 %, Scopus – на 39 % [7].

Що характерно, останніми роками спостерігається певна конвергенція політик Thomson Reuters і CSAB/Elsevier. Базові аспекти стратегій як і раніше залишаються незмінними: WoS декларує жорсткий контроль якості, а Scopus прагне «зібрати всю науку світу». Але на практиці номенклатура видань у індексах цих платформ починає тяжіти до «вирівнювання». З кожним роком WoS дедалі більше втрачає конкурентну перевагу глибини індексації та наукометричного апарату; в багатьох інтенсивних галузях знання вже сьогодні хронологічне охоплення Scopus (до 1996 р.) є більш ніж дос-

татнім. Таким чином, для Thomson Reuters стає дедалі актуальнішим завдання збільшення широти індексів. Крім того, високі стандарти відбору джерел до WoS є перевагою цього продукту під час оцінювання міжнародної науки і основних наукових держав світу. Але існує багато регіонів (зокрема, невеликі європейські країни), які мають власний науковий доробок, неадекватно відображений у WoS. Тому фахівці часто критикують Thomson Reuters за «чорно-білий» поділ карти світової науки. Разом з тим і Scopus дедалі більше критикується науковцями провідних держав світу за надмірність його індексів. Зокрема, вчених часто дратують знайдені статті, які вони не здатні прочитати (наприклад, через незнання мови). Така ситуація особливо актуальна в тих випадках, коли дослідник характеризує стан розробленості власної теми, посиляючись на пошукову відповідь Scopus.

Отже, CSAB і Elsevier не зацікавлені знижувати стандарти відбору видань і вводити до Scopus джерела, які для більшості вчених світу стануть «пошуковим сміттям». Обидві науково-інформаційні корпорації шукають баланс розвитку власних наукометричних продуктів; як наслідок, у політиці індексації видань у WoS і SciVerse Scopus стає дедалі більше спільних рис.

Список використаних джерел

1. *Беляєва М.* «Сьогодні той, хто володіє інформацією, володіє світом»: інтерв'ю заступника міністра освіти і науки Максима Стріхи / Марія Беляєва // *Вечірній Київ*. – 2009. – 15 травня. – № 61 (18396). – С. 14.
2. *Кириллова О. В.* О системе включения журналов в БД Scopus : Основные требования и порядок представления [Электронный ресурс] / Ольга Владимировна Кириллова // Elsevier BV. – 2010. – Режим доступа : URL : elsevierscience.ru/info/add-journal-to-scopus/. – Заголовок с экрана. – Дата доступа : 14 апреля 2011 г.
3. Основи професійної етики редакторів медичних журналів : Заява Всесвітньої асоціації редакторів медичних журналів / Р. Флетчер, С. Бащинский, Ф. Годлі, У. Рейес, И. Чалмерс, Ш. Чен // *Морфологія*. – 2007. – Т. 1, № 3. – С. 112–113.
4. Рекомендації із добросовісної практики наукових публікацій : розроблені Британським Комітетом з етики наукових публікацій // *Морфологія*. – 2007. – Т. 1, № 3. – С. 101–105.
5. *Слащева Н. А.* Критерии отбора источников для ресурса Web of Science на платформе Web of Knowledge [Электронный ресурс] / Наталья Анатольевна Слащева; Thomson-Reuters // *Научный журнал в России: Актуальные проблемы и перспективы развития в современных условиях* (Москва, 26–27 февраля 2009 г.). – URL : elibrary.ru/projects/events/conf_vak_rinc/presentations/Slashche

va2.ppt. – Загл. с екрана. – Дата доступу : 27 апреля 2011.

6. *Dess H. M.* Database reviews and reports – Scopus [Electronic Resource] / Howard M. Dess // Issues in Science and Technology Librarianship. – 2006. – N 45. – Access Mode : URL : <http://www.library.ucsb.edu/istl/06-winter/databases4.html>.

7. *Hicks D.* Coverage and overlap of the new social sciences and humanities journal lists / Diana Hicks, Jian Wang // Journal of the American Society for Information Science and Technology. – 2011. – Vol. 62, N 2. – P. 284–294. – Access Mode : DOI : 10.1002/asi.21458.

8. *Kähler O.* Combining peer review and metrics to assess journals for inclusion in Scopus / Ove Kähler // Learned Publishing. – 2010. – Vol. 23, N 4. – P. 336–346.

9. *McVeigh M. E.* Open Access Journals in the ISI Citation Databases: Analysis of Impact Factors and Citation Patterns : a citation study from Thomson Scientific [Electronic Resource] / Marie E. McVeigh; Thomson Corporation. – 2004. – 25 p. – Access Mode : URL : science.thomsonreuters.com/m/pdfs/openaccesscitations2.pdf. – Title from Screen. – Date of Access : 27 April 2011.

10. SciVerse Scopus : Content Coverage Guide [Electronic Resource] / Elsevier BV. – 2010. – 24 p. – Access

Mode : URL : www.info.sciverse.com/documents/files/scopus-training/resourcelibrary/pdf/sccg0510.pdf

11. Scopus works with European Science Foundation to expand Arts & Humanities coverage : Press Release from Tuesday, October 6, 2009 [Electronic Resource] / Elsevier BV. – Access Mode : URL : www.info.sciverse.com/scopusnews/scopus-works-european-science-foundation-expand-arts-humanities-coverage.

12. *Testa J.* Regional Content Expansion in Web of Science: Opening Borders to Exploration [Electronic Resource] / James Testa; Thomson Reuters. – Access Mode : URL : thomsonreuters.com/products_services/science/free/essays/regional_content_expansion_wos/ – Title from Screen. – Date of Access : 22 April 2011.

13. *Testa J.* The Thomson Reuters Journal Selection Process [Electronic Resource] / James Testa; Thomson Reuters. – Access Mode : URL : thomsonreuters.com/products_services/science/free/essays/journal_selection_process/. – Title from Screen. – Date of Access : 6 April 2011.

14. *Vieira E. S.* A comparison of Scopus and Web of Science for a typical university / Elizabeth S. Vieira, José A. N. F. Gomes // Scientometrics. – 2009. – Vol. 81, N. 2. – P. 587–600. – Access Mode : DOI : 10.1007/s11192-009-2178-0.

Додаток

Наукові журнали держав світу в індексах Web of Science і Scopus

(активні назви станом на листопад 2010 р.)

№ п/п	Держава	WoS		Scopus		WoS або Scopus	Ulrich's Core
		%	Кількість	%	Кількість	Кількість	%
1	США	36,25	4139	30,19	5668	6827	29,45
2	Велика Британія	20,26	2313	19,87	3729	4428	14,94
3	Нідерланди	7,17	819	10,17	1909	2001	4,73
4	Німеччина	6,36	726	7,36	1381	1553	9,91
5	Китай	1,18	135	2,68	503	555	3,73
6	Франція	2,43	278	2,32	435	544	2,28
7	Японія	2,01	229	2,14	401	488	3,57
8	Італія	1,55	177	1,66	312	353	2,59
9	Швейцарія	1,71	195	1,43	268	332	1,59
10	Іспанія	1,42	162	1,56	293	330	1,69
11	Канада	1,50	169	1,59	299	324	1,77
12	Австралія	1,66	190	1,27	239	320	2,10
13	Індія	0,98	112	1,56	292	312	1,58
14	Польща	1,24	142	1,41	264	293	1,89
15	Бразилія	1,14	130	1,25	235	264	0,79
16	Російська Федерація	1,37	156	1,00	187	248	1,26
17	Туреччина	0,63	72	0,71	134	147	0,30
18	Південна Корея	0,84	96	0,64	120	144	0,29
19	Нова Зеландія	0,33	38	0,58	108	126	0,43
20	Чеська Республіка	0,50	57	0,60	113	120	0,44
...							
47	Фінляндія	0,16	18	0,18	34	37	0,49
48	Україна	0,15	17	0,11	21	33	0,22
49	Болгарія	0,10	11	0,15	28	31	0,21
...							
Всього (102 держави)			11419		18772	19653	

Примітки до Додатку: 1. Показчик Ulrich's Core традиційно вважається вичерпним списком всієї академічної періодики світу. Дані подаються для аналізу репрезентативності індексів наукометричних платформ. 2. Дані у таблиці наведено відповідно до відомостей, поданих на наукометричних платформах. Стосовно деяких держав, зокрема, Польщі, Російської Федерації, України як держав-видавців, США, Нідерландів і Німеччини як держав-перевидавців, наявні похибки, пов'язані з двозначністю індексації перевидань журналів (деякі з них

віднесені до держави-видавця, інші – до держави-перевидавця). У стовпчику «WoS або Scopus» наведені дані щодо кількості назв, які у WoS та/або Scopus індексуються як такі, що належать державі (найчастіше WoS подає дані про державу-видавця, Scopus – про державу-перевидавця). З урахуванням усіх англійських перевидань, фактичні показники по Україні становлять, відповідно: WoS – 18, Scopus – 37, WoS та/або Scopus – 41. У рядку «Всього» наведено дані щодо унікальної кількості назв видань за єдиним обліком ISSN.

УДК 027.08(438)«20»:005.57

Мая Войцеховська,

ад'юнкт Гданського університету, канд. наук
(Польща)

Buzz-маркетинг як інструмент популяризації сучасних бібліотечних послуг: досвід польських бібліотек

У статті йдеться про поширення механізмів buzz-маркетингу на книжковому ринку та у сфері надання бібліотечних послуг. Автор, спираючись на результати досліджень, виокремлює основні чинники, які посилюють дію нового методу популяризації бібліотечної діяльності.

К л ю ч о в і с л о в а: промоція послуг, бібліотечний маркетинг, buzz-маркетинг.

The paper presents basic mechanisms of word of mouth marketing. It describes the importance of this tool on the book market, and illustrates the possibilities offered by libraries. It discusses briefly the primary role of the sender's message, the types of messages, channels, customers, and the influence of information on the word of mouth marketing. The paper includes also the results of the studies made for selected Polish libraries.

К е у в о р д с: promotion services, library marketing, word of mouth marketing.

У класичному маркетингу дії з надання бібліотечних послуг ґрунтуються в основному на зв'язках бібліотекар → читач. Прихильники цієї моделі виходять з того, що більшість відгуків, переконань і відчуттів читача залежить саме від контактів з особою, котра його обслуговує, тобто бібліотекарем. Але численні дослідження, проведені в різних організаціях, засвідчують [8, 6, 3], що внаслідок посилення маркетингових дій клієнти дедалі частіше входять у широку і доволі складну мережу зв'язків між собою. У процесі такого спілкування також передається інформація на тему послуги. І що характерно, перевага тут надається відгукам інших користувачів, за схемою читач ↔ читач, а не повідомленням надавача послуги. Таке явище, досліджене з позицій теорії мережі потоку інформації, фахівці стали називати buzz-маркетингом.

Автором buzz-маркетингу вважається Малколм Гладвелл, який наприкінці ХХ ст. у своїй книзі «Переломний момент» («The Tipping Point»), спираючись на теорію розповсюдження інфекційних хвороб, запропонував механізм поширення інформації у соціальній мережі. У Польщі buzz-маркетингом почали активніше інтересуватися, коли у 2004 р. утворилася перша фірма «Streetcom», котра запропонувала маркетингові послуги у цій сфері¹. Івона Кензлер у «Лексиконі маркетингу» визначає buzz-маркетинг як «вміле і обдумане використання мережі контактів між людьми для реалізації маркетин-

¹ З фірмою «Streetcom» був пов'язаний великий розголос у засобах масової інформації тому, що громадська думка робила припущення: діяльність фірми буде ґрунтуватися на тому, що працівники фірми відіграватимуть роль клієнтів і підбурюватимуть споживачів до закупівлі певних товарів. Це викликало суперечки, а іноді й обурення.

гових стратегій» [7, с. 129–130]. Відомий дослідник Емануель Росен buzz-маркетинг тлумачить як «суму всіх коментарів на тему даного продукту, виголошених людьми у певний проміжок часу» [8, с. 20].

Назва «buzz-маркетинг» походить від англійського слова buzzmarketing, де «buzz» означає відомість. Часто використовується також назва WOM (Word of Mouth – маркетинг із вуст в уста) або viral (вірусний маркетинг). Buzz-маркетинг частіше асоціюється з комплексом дій, що мають викликати популярність довкола рекламованої марки чи послуги, а WOM – з утворенням системи достовірних рекомендацій задоволених клієнтів [6, с. 8]. Вірусний же маркетинг – це система, в межах якої утворюється повідомлення зі спеціально підготовленим змістом, який передається одержувачу. Якщо повідомлення його зацікавило, наприклад тому, що воно містить цікаву інформацію, має привабливу форму або викликає приємні відчуття, то воно може бути передане далі [3, с. 51]. Класичний buzz-маркетинг меншою мірою спирається на дорогу традиційну рекламу, а здебільшого зосереджується на оригінальній і цікавій ідеї або концепції, які мають спричинити розголос і численні коментарі на тему послуги чи продукту.

За деякими теоріями, buzz-маркетинг є залишком первісного інстинкту людини, котрий підказував їй, як функціонувати у складі певної групи, інформувати один одного як про небезпеку (наприклад, про появу в околиці хижаків, а сьогодні це може бути інформація про неякісний продукт), так і про можливості використання вигідних, привабливих пропозицій (колись, наприклад, це могла бути інформація про стада зубрів, які з'явилися неподалік, а сьогодні – повідомлення про нову цікаву послугу, захоплюючу книгу тощо). Інстинкти, котрі у прадавні часи стояли на сторожі збереження виду, buzz-маркетинг нині використовує у процесах комунікації.

Явище buzz-маркетингу в даний момент інтенсивно досліджується. На думку фахівців, стабільне зростання його популярності зумовлене кількома причинами:

- великий потік інформації, особливо рекламного змісту, котру наш мозок фільтрує і не засвоює²;
- зниження довіри до традиційної реклами, скептичне ставлення до обіцянок надавачів послуг і виробників, які часто виконуються із запізненням або не виконуються взагалі;
- зростання цін на традиційну рекламу;
- більші можливості для спілкування між клієнта-

ми, незважаючи на мовні, вікові, географічні, культурні відмінності (насамперед, завдяки розповсюдженню Інтернету та мобільних телефонів).

Наприклад, читачі на форумах, присвячених літературі, можуть обмінюватися своїми думками про прочитані книги, не будучи знайомими особисто, проживаючи навіть на різних континентах.

Шляхи передавання інформації через механізми buzz-маркетингу доволі різні. Вони залежать від можливостей клієнтів. Погляди, враження, оцінки можуть передаватися від людини до людини і усно, під час особистого контакту, і за допомогою електронної пошти, телефону, листа, а також інших засобів комунікації. Нові форми маркетингового спілкування між бібліотекарями і читачами аналізують у своїй статті Анна Анішевська і Катажина Кант [2].

Наступною рисою, яка відрізняє buzz-маркетинг від традиційного маркетингу, є обмежені можливості контролю за потоками інформації. Якщо за класичного маркетингу надавач інформації справляє вплив на зміст повідомлень, то в buzz-маркетингу такого впливу він не має.

Фахівці розрізняють як позитивний, так і негативний buzz-маркетинг. Позитивний buzz-маркетинг з'являється тоді, коли, наприклад, користувачі бібліотеки позитивно оцінюють роботу установи і задоволені її послугами, тобто має місце позитивний «розголос». У зв'язку з цим однією з основних умов є не викликати надмірних очікувань від пропонованих послуг. Вони повинні бути такими, щоб їх можна було реалізувати. Тоді у відвідувачів бібліотеки не виникатиме відчуття ошуканства, що могло би стати причиною численних негативних характеристик і коментарів.

Однією з методик контролю у buzz-маркетингу є дослідження настрою клієнтів. З цією метою аналізуються їх висловлювання і думки на дискусійних форумах. У багатьох сервісах характеристики окремо окреслені і виставлені за ступенем їх корисності. Висловлювання ж крайні – перебільшено ентузіастичні або надмірно критичні – виділяються на окремих підсторінках. Багато організацій, у т. ч. й бібліотеки, роблять спроби вести фірмові блоги або залучати своїх працівників до роботи із закритими форумами, на яких вони повинні аналізувати настрої потенційних клієнтів або рекламувати фірму. Buzz-маркетинг краще працюватиме, якщо співробітники налагоджуватимуть тісні контакти з потенційними клієнтами. Наприклад, у бібліотеках вишів студенти охочіше користуються послугами і порадами тих бібліотекарів, які одного або наближеного з ними віку, котрі мають схожі звички, світогляд чи навіть

² Дослідження засвідчують, що споживачі не помічають приблизно 85 % показаних засобами масової інформації реклам [5, с. 199].

манеру висловлюватись. Поради, які дає такий персонал, сприймаються охочіше і з кращим розумінням.

Buzz-маркетинг – механізм, котрий дедалі частіше «працює» і серед користувачів бібліотек. Читачі легко піддаються дії механізму buzz-маркетингу тому, що книги, які їх приваблюють, викликають доволі яскраві враження. Ними вони і прагнуть поділитися з іншими [8, с. 42]. Думки, які висловлюють читачі, можуть бути для бібліотекарів надзвичайно корисним джерелом інформації на тему пропозиції послуг бібліотеки чи її іміджу.

Дієвість, ефективність buzz-маркетингу на книжковому ринку і при наданні бібліотечних послуг залежить від врахування кількох важливих чинників:

- виду послуги, яку хоче рекламувати бібліотека;
- категорії одержувачів buzz-маркетингу;
- виду передавання повідомлень, що виникають між потенційними користувачами рекламованої послуги;
- прийнятих у бібліотечно-інформаційній галузі стратегій і методів впливу в рамках маркетингових кампаній.

Вид послуги, яку за допомогою buzz-маркетингу хотіла б рекламувати бібліотека, має істотне значення для процесу обміну інформацією. Тому потрібно пам'ятати, що послуги вже відомі читачам з досвіду відвідування інших бібліотек, або такі, що не містять у собі новизни, ефекту несподіванки, не викликають особливого інтересу і не породжують потрібної хвилі відгуків.

Послуги ж з новизною в інформаційній галузі або ті, що ґрунтовно відрізняються від попередніх, викликають посилені коментарі і навіть певне збудження. Прикладом може бути використання в бібліотеках каталогів OPAC (On-line Public Access Catalog), які дають змогу здійснювати онлайн-пошук у базах даних, що містять публікації, доступні в бібліотеці, замовляти та бронювати конкретну позицію, а також інформувати читачів про стан їхніх формулярів. Бібліотеки, які впровадили цю систему, отримали багато коментарів, як позитивних, так і негативних, зумовлених побоюваннями або надіями читачів. Сьогодні ця послуга у бібліотеках, які тільки її починають надавати, вже не викликає стільки емоцій. Обслуговування відбувається здебільшого без особливого розголосу.

Цілком непередбачуваної реакції можна очікувати від відвідувачів у разі пропонування бібліотечною досі небаченої чи суперечливої послуги. Наприклад, одна із сілезьких бібліотек, яка в рамках рекламної акції 1 квітня у місцевій пресі опублікувала інформацію, що з цього дня бібліотекарки

обслуговуватимуть читачів в одних лише стрінгах. Як і очікувалось, інформація викликала бурхливу реакцію і прихильників запропонованої форми одягу, і противників. Але як би там не було, бібліотека досягла бажаного результату і заінтересувала оточення (користувачів) своєю послугою.

Іншим надзвичайно суттєвим чинником, який визначає ефективність buzz-маркетингу, є група отримувачів послуг бібліотеки. Необхідно з'ясувати, кому адресована конкретна послуга і пов'язаний з нею маркетинговий переказ. А в ситуації, коли визначена група має дуже неоднорідний характер, потрібно провести її сегментацію. Це допоможе ідентифікувати звичайної підгрупи людей (вони можуть істотно відрізнятись), а отже розробити відповідні (специфічні) маркетингові стратегії. Зовсім по-іншому може відбуватися процес взаємного інформування в групі студентів, яка отримує знання шляхом дистанційного навчання, або серед читачів старшого віку, які регулярно зустрічаються в бібліотеці, на заняттях у університеті третього віку чи у «сеньйор-кафе».

Важливим для buzz-маркетингу є ступінь об'єднання користувачів бібліотеки, частота контактів у процесі передачі інформації про послугу. Чим частіше спілкуються між собою користувачі, тим вірогідніше, що спрацює механізм buzz-маркетингу.

Необхідно зважати, що при формуванні громадської думки люди досить істотно відрізняються за ступенем лідерства. У складі кожної соціальної групи завжди є індивіди, які особливо часто контактують з її членами (багато переказують інформації). Часто це особи, погляди котрих ціняться вище, ніж повідомлення пересічного користувача послуги. Такі люди мають авторитет, вони впливають на прийняття рішень іншими. В теорії комунікації такі люди отримали назву «лідери поглядів». Лідери поглядів становлять 10–15 % від усього суспільства [8, с. 127]. Це можуть бути люди, які користуються великою довірою в суспільстві, або є експертами у певній галузі, думка яких цінується в конкретній сфері. Наприклад, для батька, який купує (вибирає) книжку дитині, рівнозначне значення може мати думка шкільного педагога і оцінка, почута з вуст ведучого якоїсь телепередачі. Головне, щоб джерело такої інформації було надійним, користувалося у батька довірою і симпатією. Прикладом лідера поглядів, який істотно впливає на збільшення продаж книжок, є відома американська телеведуча Опра Вінфрі. Якось вона взяла під опіку клуб книги, рекламуючи «Книгу Рут» Джейн Гамільтон. Навіть за приблизними підрахунками, у результаті дій (інформаційної підтримки) презентерки продаж да-

ної книги зріс з 50 тис. до понад мільйона примірників [8, с. 185].

Плануючи задіяти buzz-маркетинг, необхідно виключити зі сфери його впливу осіб, які не є лідерами поглядів, які мають обмежену мережу контактів, не обмінюються поглядами (думками), а отже не є активними джерелами інформації.

До характерних рис осіб, які формують враження (суспільну думку), Емануель Росен відносить: відкритість на новини, численні контакти з іншими людьми, часті подорожі, як приватні, так і службові (навчання, участь у конференціях, які сприяють кращому знанню ринку і відкритості на новини), невтомне бажання здобувати нові знання та інформацію про нові продукти та послуги, легкість у спілкуванні, а також уміння та бажання передавати інформацію іншим [8, с. 70–73].

Для ідентифікації лідерів поглядів застосовуються різні методи дослідження. Зокрема:

- *Соціометричний метод*. Направлення великої групі клієнтів прохання повідомити прізвище особи, яка користується у них довірою. Особи, прізвища яких згадуються частіше, ніж інші, є так званими лідерами суспільства. Недоліком соціометричного методу є те, що він розрахований на охоплення великої групи осіб. А це, як правило, важко здійснити і з практичної, і з фінансової точок зору. Крім того, має місце відсутність у деяких людей бажання передавати інформацію про інших.
- *Метод рейтингу* передбачає звернення до конкретної групи людей з проханням назвати особу, яка є авторитетом (експертом) у даній галузі. Наприклад, на форумі, присвяченому військовим, просимо назвати лідера, який після того, як почне співпрацювати з видавцем, може рекламувати в своїй групі книгу, присвячену військовій історії.
- *Метод самовизначення* полягає у визначенні самооцінки серед клієнтів. Він показує, чи конкретна особа охоче передає (нав'язує) свої переконання, судження іншим особам і чи її висловлювання викликають інтерес. Методом самовизначення можна швидко виокремити людей, котрі залюбки діляться своїми поглядами, а також тих, хто не висловлює власних переконань або перебуває під впливом чужих поглядів. Разом з тим, тут є великий ризик. На достовірності результатів негативно може позначитись бажання учасників опитування підвищити значення власної особи. Та й можливість фальсифікації відповідей потрібно враховувати.

Після визначення лідерів поглядів для кожної конкретної бібліотеки, важливо підтримувати з

ними систематичні контакти, зміцнювати зв'язки. Багато бібліотек регулярно запрошують таких людей до участі в різних заходах, зібраннях, подіях, постійно листуються з ними, одночасно створюючи базу даних, яка містить персоналізовані профілі і контактні дані цих осіб-лідерів.

Серед читачів великою довірою користуються багато бібліотекарів та книгорозповсюджувачів. У сфері вибору літератури це дійсно визнані лідери поглядів і саме завдяки їм відбувається швидке розповсюдження buzz-маркетингу.

Дослідження читацької аудиторії, проведене автором протягом 2009–2010 рр. у різних бібліотеках Триміста (назва агломерації на півночі Польщі, що складається з міст Гданськ, Сопот і Гдиня), засвідчило: бібліотекарі є людьми, котрі дуже добре знають літературу (100 % відповідей). 90 % опитаних читачів користуються порадами бібліотекаря під час пошуку книги. 86 % з них задоволені книгами, які вони вибрали за рекомендацією бібліотекаря і 65 % без будь-яких застережень і сумнівів (як пишуть читачі «на темно») позичають, рекомендовані працівником бібліотеки, книги.

Тішить те, що серед читачів найбільшим авторитетом користується той бібліотекар, який прекрасно орієнтується на книжковому ринку, до якого можна у будь-який момент звернутися, навіть частіше, ніж до друзів чи до когось з родинного кола (79 %). Беручи до уваги наведені результати дослідження, разом з тим слід пам'ятати, що це є переконання лише певної групи людей, котрі користуються послугами бібліотек. Читачі ж, які не відвідують бібліотек, або люди, які не читають, можуть мати дещо інші думки, можливо менш позитивні для бібліотекарів.

На спосіб розповсюдження інформації про послугу чи вироблений (придбаний) продукт впливає також рівень задоволення користувача. Існує думка, що пересічний користувач, задоволений отриманою послугою, ділиться своїми враженнями про неї з трьома людьми. Але у випадку незадоволення послугою число людей, які інформуються про це, зростає до семи. Звичайно, названа цифра є приблизною, адже, як зазначалося вище, особи, котрі мають більше контактів, передають і більше інформації.

Також варто враховувати і галузь, в якій проводиться таке дослідження. Чим дорожча послуга чи покупка, тим частіше людина обговорює з оточуючими прийняте рішення. У споживчій галузі пересічний клієнт обговорює зроблену покупку з 4–5 особами, якщо вона була вдалою, але коли з нею виникли якісь проблеми, то це обговорюється, як правило, з 9–10. Аналогічними є показники для

технічної галузі – 8 і 16 [8, с. 60–61]. У свою чергу, бюро технічних досліджень Technical Research Programs вважає, що на кожну скаргу клієнта приблизно припадає 26 незадоволених клієнтів, котрі, незважаючи на своє розчарування, жодним чином про це не інформують оточуючих їх людей [6, с. 236].

У випадку з бібліотечними послугами інформація розповсюджується таким же чином і залежить від рангу, який їй надали користувачі. Згідно з дослідженнями, проведеними в одній з бібліотек вищого навчального закладу, інформацію про високі бібліотечні штрафи читачі передають у середньому 9 особам, про закупівлю бібліотекою необхідної навчальної літератури для підготовки до іспиту – 12, а ось про появу послуги замовлення літератури іноземною мовою – лише 2 особам³.

Дієвість механізмів buzz-маркетингу суттєво залежить від дотримання усталених взірців дій і процедур, характерних для різних галузей. Наприклад, у бібліотечно-інформаційному секторі ще й досі дотримуються принципів, якими керуються при розробленні маркетингових стратегій. Так, неприпустимим вважається рекламування дитячої бібліотеки, яка утримується за громадські кошти, вдаючись до образливої, брутальної реклами, тобто такої, що не відповідає загальноприйнятим нормам моралі.

Істотною перевагою buzz-маркетингу є те, що завдяки його механізмам мінімізується ризик, пов'язаний з використанням послуги чи продукту (як правило, у такому випадку йдеться про різного роду витрати: фінансові – на придбання книжки; часові – для поїздки до бібліотеки та пошуку потрібної літератури, або ж про емоційний негатив – наприклад, розчарування від прочитаної книги, від якої читач очікував набагато сильніших вражень, тощо). Кожна людина має певний поріг, який визначає, скільки осіб повинні зробити щось, щоб вона вчинила так само. Звичайно, цей поріг змінюється залежно від важливості рішення – один рівень ризику має купівля книги, й зовсім інший – придбання дуже дорогого автомобіля конкретної марки. Тому кількість осіб, від яких користувач (споживач) почує позитивний відгук стосовно цих двох продуктів буде різною, перед тим, як він прийме рішення щодо купівлі чи позики. На ефективність маркетингового переказу істотно впливають рівень довіри до особи, яка дає свою оцінку, а також рівень її емоційності (особа, котрій ми дуже довіряємо, котра має великий авторитет, не переко-

нає нас у необхідності прочитати книжку, якщо вона відгукуватиметься про неї з байдужістю).

Класичним прикладом ефективного buzz-маркетингу на видавничо-книжковому ринку є історія повісті «Холодна гора» американського письменника-початківця Чарльза Фрейзера. Книжка, завдяки швидкому розповсюдженню позитивної про неї інформації серед широкого читацького загалу за дуже короткий час потрапила до списку світових бестселерів і була видана в багатьох країнах. Цей випадок уже згадуваний нами Е. Росен описав так: «Майк Джордан, викладач соціальної психології університету Francis Marion у Південній Кароліні, вперше довідався про книжку із завчасно надрукованої статті в газеті «Charlotte Observer». Рецензія зацікавила викладача настільки, що він попросив продавця книгарні, розташованої поблизу, зателефонувати йому, коли книга надійде у продаж. Коли Джордан та його дружина нарешті прочитали повість, то були так захоплені нею, що докупили ще три примірники і подарували їх батькам і близькому приятелю. Майк Джордан розповідав про книжку знайомим, вислав рецензію до Інтернет-книгарні Amazon.com, взяв участь у дискусії на тему книжки по місцевому телебаченню, а також вніс працю Фрейзера до списку обов'язкової до прочитання літератури для своїх студентів, хоча й не був викладачем літератури. «Холодну гору» прочитало шестеро студентів і всі, крім одного, були захоплені, рекомендували її своїм колегам і розмовляли про неї з іншими» [8, с. 111–112]. Траплялися випадки, коли наступав ефект «зворотного руху», тобто коли продавці книг починали цікавитися «Холодною горою» під впливом перших читацьких вражень. «Холодну гору» розіслали понад чотири тисячі людей, письменникам і критикам [8, с. 191]. Книга була розповсюджена в численних менш відомих читальнях, через Інтернет, нарешті за допомогою безпосередніх контактів поміж людьми» [8, с. 185].

Звичайно, buzz-маркетинг може забезпечити успіх книжки на ринку за умови, якщо вона відповідатиме високим літературним вимогам. Щось подібне відбувається у випадку з бібліотечними послугами. До останніх користувачі виявлятимуть інтерес лише у тому випадку, якщо вони будуть цікавими і захоплюючими. Хоча трапляються бібліотечні послуги, як і книжки, котрі за всіма параметрами могли би мати успіх, але чомусь не виходять за межі вузького кола читачів. Якість продукту чи послуги не завжди корелюється з їх успіхом на ринку, хоча ця характеристика, без сумніву, йому сприяє. Панує переконання, що buzz-маркетинг робить популярними, широкоживаними саме нетипові, нестандартні і неочікувані про-

³ Дослідження проведені автором у 2009–2010 рр. серед 324 читачів бібліотеки вищого навчального закладу.

екти, продукти, послуги. Усі ці механізми нестандартного рекламування книг на польському ринку надзвичайно цікаво описав Куба Фролов у своїй книзі «Як зробити рекламу бестселеру» [5].

Buzz-маркетинг, як й інші засоби маркетингу, поряд з багатьма перевагами, має і деякі недоліки. Серед найсуттєвіших з них можна назвати:

- труднощі з контролюванням руху інформації, і як наслідок – численні проблеми з розповсюдженням даних невідомого походження;
- багато людей не довіряють почутій інформації, якщо вона не передається офіційними каналами;
- передавання через інших осіб (спеціально або мимохідь) інформації, що не є правдивою, наприклад, через помилку інформуючого або внаслідок перекручення її змісту (так званий ефект «глухого телефону»);
- такі механізми більше орієнтовані на рекламування цікавої (оригінальної) послуги чи дуже гарної книжки, а пересічні, стандартні книги та послуги залишаються поза їх увагою;
- труднощі з переконуванням читачів у необхідності рекламувати визначені книги чи послуги (читачі позитивно відгукуються про книгу чи бібліотеку лише тоді, коли особисто переконалися в їх реальній цінності, а різні примуси і тиски лише породжують опір і гасять бажання);
- тенденція до нав'язування контактів, об'єднання в групи осіб за інтересами, за віком, освітою, місцем праці чи проживання і т. п. спричиняється до того, що інформація про послуги і продукти розповсюджується переважно у певному замкненому середовищі людей. Наприклад, інформація про цікаву кулінарну книгу – серед поціновувачів італійської кухні;
- надмірне зосередження на ідеях, популярних лише у середовищі бібліотекарів і продавців книг, але ж вони не є настільки істотними, як переконання і уподобання читачів, про яких часом забувають.

І все ж, не зважаючи на означені недоліки, buzz-маркетинг належить до засобів, що дають шанс бібліотекам на ефективне рекламування своїх послуг, а також на підвищення їх ролі в суспільстві.

Прикладом вдалого використання buzz-маркетингу у США може бути Association of Academic and Research Libraries. Вона взялася за реалізацію програми, що мала збільшити попит на бібліотечні послуги серед студентів вищих навчальних закладів. Але цей проект вимагав значних фінансових витрат. Справа в тому, що сюди крім вже відомих послуг, входила і можливість користування повнотекстовими базами даних. Незважаючи на активне застосу-

вання традиційних методів інформування ніяк не вдавалося зацікавити читачів такою новиною і лише buzz-маркетинг допоміг істотно збільшити кількість осіб, які почали користуватися цим доромом, але доволі зручним джерелом інформації [1].

Ілюстрацією ефективного застосування WOM може слугувати і бібліотека Філмонт, яка належить до Mid-Hudson Library System. Книгозбірня, щоб підвищити інтерес до своїх послуг, адресованих наймолодшим читачам підготувала маркетинговий бюлетень: «Дві команди піратів влітку зійшли на материк у Філмонт з метою пошуків закопаного скарбу. Останнім часом їх бачили, як вони прогулювалися містом і напали на місцевих купців. Цьогорічна програма читання в публічній бібліотеці у Філмонт присвячена піратам, а пірати зробили перерву в читанні для того, щоб нападати на материк. У результаті 52 авантюристи записалися до програми, яка триватиме до 11 серпня» [9]. Така інформація повинна була зацікавити юного читача і змусити його взяти участь у піратській грі та долучитися до реалізації проекту, орієнтованого на дітей з цілої околиці. Під час канікул, коли діти не завжди можуть організувати свій вільний час, пропозиція подорожі до світу закопаних скарбів і морських пригод може сильно зацікавити. Розмови про піратів у бібліотеці поширилися поміж дітей і батьків. Останні були задоволені, що їхня дитина знайде розвагу в бібліотеці і переказували іншим дорослим (своїм знайомим), який чудовий проект запропонувала бібліотека дітям на канікулах. Таким чином, із уст в уста рекламувався сам проект, а також поширювалася інформація про прекрасну роботу Філмонтської бібліотеки.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що buzz-маркетинг зміг набути популярності такими швидкими темпами завдяки впровадженню нових форм комунікацій. Традиційні засоби масової інформації (преса, радіо чи телебачення), які досі тримали монополію на оприлюднення великої кількості інформації і тому мали змогу формувати свій погляд на події і т. д., після поширення Інтернету втратили її. Вони вже не в змозі контролювати потоки інформації, яка надходить до громадської думки. Та й остання нині дедалі частіше творить свої власні інформаційні потоки. За таких умов бібліотекарі повинні звертати увагу на нові засоби масової інформації, завдяки яким читачі можуть швидко надсилати свої враження на тему функціонування бібліотеки, оцінити рівень її послуг і пропозицій. Разом з тим, вони самі повинні творити позитивний візерунок бібліотечно-інформаційних закладів, розповсюджувати через користувачів інформацію про те, скільки користі приносить процес читання, і як у цій справі може допомогти бібліотека.

Список використаної літератури

1. *Alire Camila A.* Word of mouth marketing: abandoning the academic library ivory tower // *New Library World*. – 2007. – Vol. 108, N 11/12. – P. 545–551.
2. *Aniszewska Anna, Kant Katarzyna.* Metody komunikacji elektronicznej między czytelnikiem a bibliotekarzem // *Elektroniczny wizerunek biblioteki* / pod red. Mai Wojciechowskiej. – Gdańsk: Wydawnictwo Ateneum – Szkoły Wyższej, 2008. – S. 51–61.
3. *Balter David, Butman John.* Poczta pantoflowa: sztuka marketingu szeptanego. Gliwice: Helion, 2007.
4. *Derfert-Wolf Lidia.* Blogi narzędziem marketingu w bibliotece // *Elektroniczny wizerunek biblioteki* / pod red.

Mai Wojciechowskiej. Gdańsk: Wydawnictwo Ateneum – Szkoły Wyższej, 2008. – S. 105–119.

5. *Frołow Kuba.* Jak wypromowano bestseller. – Warszawa: Biblioteka Analiz, 2007.
6. *Huges Mark.* Marketing szeptany. – Warszawa: Wydawnictwo MT Biznes, 2008.
7. *Kienzler Iwona.* Leksykon marketingu. – Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2008.
8. *Rosen Emanuel.* Fama: anatomia marketingu szeptanego. – Poznań: Media Rodzina, 2003.
9. Word-of-Mouth Marketing. In *MHLS Bulletin*. – Vol. 06–32. [Dokument elektroniczny]. Tryb dostępu: <http://www.docstoc.com/docs/21636386/Word-of-Mouth-Marketing>. Stan z dnia 26.02.2010.

УДК 061.2(477)«19»:027.02

Наталія Кунанець,

заст. директора з наукової роботи
НТБ Національного університету «Львівська політехніка»,
канд. іст. наук

Організаційні засади роботи бібліотек товариства «Просвіта» наприкінці XIX – початку XX ст.

У статті розкриваються особливості методичного супроводу діяльності бібліотек товариства «Просвіта» в означений історичний період, проаналізовано науково-методичні розробки, що сприяли налагодженню ефективної роботи просвітянських книгозбірень за всіма напрямками.

К л ю ч о в і с л о в а: бібліотеки товариства «Просвіта», методичний супровід, організація бібліотечної роботи, методика формування бібліотечних фондів, налагодження бібліотечної статистики, керівництво читанням.

The article provides information about the features of methodical support of library association «Enlightenment» the certain historical period, he scientific and methodological developments that facilitated the establishment of effective work in all directions.

K e y w o r d s: library, methodological support, scientific methodology to develop, guide reading.

Товариство «Просвіта» з перших днів свого існування бібліотечній справі приділяло особливо велику увагу. Створюючи читальні та книгозбірні, члени товариства спершу вважали, що їх робота відкрита і зрозуміла. Але згодом переконалися, що для розвитку та налагодження ефективної діяльності бібліотеки необхідне поєднання цілої низки чинників: від фінансового забезпечення і до фахової підготовки кадрового складу. Ми зупинимося на останній складовій і розпочнемо з методичного супроводу процесу налагодження роботи бібліотек. Цей складник, при відсутності кваліфікованих кадрів, відігравав досить важливу роль у розбудові бібліотечної мережі на західноукраїнських землях наприкінці XIX – початку XX ст.

Розробленням питань бібліотекознавства у той час у Галичині опікувалися В. Левицький, Н. Дорошен-

ко, З. Кузеля, Б. Чайковський, Д. Сокульський та ін. Якщо говорити про вироблення згаданими дослідниками методичних засад супроводу бібліотечної діяльності, то такі розробки стосувалися переважно окремих напрямів роботи книгозбірень. Вони, звичайно, публікувалися на сторінках періодичних видань товариства «Просвіта», але серед наших сучасників особливого інтересу не викликали, і не досліджувалися. Хоча даремно, адже цей пласт творчої спадщини точасних просвітянських фахівців надзвичайно цікавий, багато в чому він унікальний і потребує нашої дослідницької уваги.

Значного поширення у Галичині набули науково-методичні розробки когорти ентузіастів, котрі, досліджуючи стан розвитку бібліотечної справи у світі, проектували його на галицький менталітет і таким чином створювали навчальні посібники, різні на-

уково-методичні матеріали, які ставали «керівництвом до дії» для багатьох поколінь бібліотекарів, а подекуди вони не втратили своєї актуальності й нині.

Що характерно, тогочасні науково-методичні матеріали, створені провідними діячами товариства, вирізняє вузька спрямованість. Бібліотекарів скеровували на освоєння основ бібліотечної науки шляхом ознайомлення із кращими фаховими виданнями закордонних авторів (часто останніх перекладали українською мовою). Наприклад, Головний виділ товариства «Просвіта» рекомендував бібліотекарям замовити і використовувати як порадишник у практичній роботі підручник Вальтера-Гофманна «Die Praxis der Böcherei», в якому викладалися основи бібліотечної справи. Згодом було видано переклад українською мовою окремих (найважливіших) частин цього підручника. Крім того, увага бібліотекарів зверталася на розробки українських бібліотекознавців. Враховуючи невеликі накладі цих праць, товариство «Просвіта» перевидало, зокрема, книгу Ст. Сірополка «Короткий курс бібліотекознавства» (Львів, 1924).

Для бібліотекарів-аматорів, котрі не мали фахової підготовки, провідні діячі спілок на сторінках періодичних видань товариства друкували методичні настанови з основ бібліотекознавства, інструктивно-методичні розробки, що знайомили з окремими технологічними напрямками, а подекуди і процесами. Так, на сторінках часопису «Життя і знання» було започатковано рубрику «Бібліотечний порадишник». Публікації з неї перш за все переконували читачів-бібліотекарів у необхідності правильної організації технологічних процесів на виробництві. Для цього наводилися досить вагомі аргументи.

Провідниками бібліотечного руху акцентувалася увага на проблемах, що залишаються актуальними і сьогодні, а саме, – на самопідготовці [12] бібліотекарів. Про те, що надзвичайно важливою є підготовка бібліотекаря до вирішення ним завдань як освітнього працівника, про те, що незадовільний стан наших бібліотек криється у відсутності належної підготовки наших бібліотекарів, неодноразово наголошував Богдан Чайковський. «Не складає труднощів для багатьох навчитися вести облік фондів, створювати каталоги, але освоїти вміння працювати з книгою, ставитися до неї не як до матеріальної, а як до духовної цінності, зуміти вибудувати відносини з читачем, який звертається до бібліотекаря за порадою щодо вибору книг для читання» [12]. Саме на цій ділянці, підкреслював дослідник, «найбільше недомагань, найбільше прогріхів, найбільше невміння. Яке може бути відношення бібліотекаря до книжки, коли вся тайна,

що в ній замкнена, для нього зовсім чужа? Яку він може дати раду читачеві, якщо він не може вибрати книжки навіть для себе» [12].

Як свідчить аналіз, деякі бібліотекарі не можуть розрізнити оповідання від наукового твору. Тому, читаємо далі, «бібліотекар мусить передусім пізнати світ друкованого слова» [12]. А це не означає «проковтнути» велику кількість книжок, не задумуючись над їх цінністю, «яке їх місце поміж нашими книжками, яке їх призначення» [12]. Лише коли розподілити, покласифікувати всі твори письменства, можна мати «певний дороговказ як нам знайти серед безлічі книг» [12]. Бібліотекарям роз'яснювалося, що цим займається така наука, як «теорія письменства» і бібліотекар повинен «з нею зазнайомитися, без неї – він зовсім розгубиться» [12]. Тут же подається короткий огляд видань, які сприятимуть бібліотекарю в ознайомленні із літературознавством, зокрема називаються книги С. Єфремова «Коротка історія українського письменства», «Історія українського письменства» та ін. Проте, на переконання автора, це зовсім не означає, що достатньо прочитати один-два підручники, і цього буде достатньо, щоб орієнтуватися у книжковому світі. Процес навчання бібліотекаря, переконаний Б. Чайковський, повинен бути неперервним, лише тоді він «зможе впорядкувати в своїй голові все те, що досі читав, він матиме вказівку на майбутнє в усіх питаннях читачівства. Така підготовка стане тільки міцною та кінцевою підвалиною для подальшої праці бібліотекаря» [12].

Можна лише дивуватися, наскільки актуальними ці слова залишаються і сьогодні.

Характерним відголоском кадрової політики у бібліотеках Галичини стала і стаття Я. Веселовського «Головна хиба наших читальняних бібліотек», в якій розглядається вплив частоті зміни бібліотекарів на роботу книгозбірні [1]. При кожному переході бібліотеки під опіку іншого бібліотекаря, марнується дорожчий час та виникають певні фінансові, не завжди виправдані, витрати, щоб навчити нового бібліотекаря. Крім того, кожен новий бібліотекар розпочинає роботу зі знайомства із самою книгозбірнею, її фондом і, якою б малою не була бібліотека, це потребує певного часу. У кожного бібліотекаря своє бачення зручності та оптимальних засад в облаштуванні приміщення бібліотеки та розташуванні її фондів, що не завжди сприяє розвитку книгозбірні. Аналізуючи ставлення до бібліотечної професії його сучасників, дослідник підкреслює, що на «працю бібліотекаря треба дивитися, як на фах, що вимагає від бібліотекаря навіть у найменшій бібліотеці (а що вже казати про більшу!) певного і то великого знання та фахової

підготовки – вишколення та практики» [1]. Обираючи бібліотекаря, громада повинна враховувати, що той повинен володіти певним мінімумом «загальної освіти та інтелігенції – який припускає знання книжок взагалі, а своєї бібліотеки зокрема». Крім того, він повинен володіти хоча б основами знань з бібліотекознавства, орієнтуватися в основних аспектах організації роботи бібліотеки, «розумітися на книжці, себто знати, хоч загально, що то є книжка, з чого вона складається, як повстає, знати історію друкарства, зокрема на Україні, бібліотечну справу на Україні в минулому і в теперішності» [1]. Лише таку кандидатуру можна обирати на посаду бібліотекаря. Але враховуючи той факт, що у більшості громад майже немає «освічених і практично підготовлених бібліотекарів, то мусимо цінити бодай людей, які мають хоту, добру волю і любов до справи, сполучені з певного роду досвідом у веденню малих бібліотек» [1]. Тому якщо громаді вдалося обрати людину, що стає до роботи в бібліотеці, її необхідно скерувати на навчання хоча б на бібліотечні курси товариства «Просвіта» і залишати на цій посаді впродовж тривалого часу, доки не буде підготована достойна заміна.

Інші відомі діячі «Просвіти» відзначали, що успішна робота бібліотеки великою мірою залежить від активності самих читачів. «Бібліотека – це продовження початкової школи, розбуджує цікавість до книжки, сприяє потягу до книги, яка повинна стати щоденною потребою життя» [6]. Бібліотека повинна стати тим зв'язком, який є продовженням обов'язку ходити до школи, де творяться підстави для пізнання життя, зв'язку між книжкою і бібліотекою, що мусять бути школою життя.

Окрім перелічених вище заходів, дієвим засобом поширення бібліотекознавчих знань провідні бібліотечні фахівці товариства вважали постійні інструктування персоналу, підтримання зв'язків з ним і нагляд за діяльністю, особливо невеличких бібліотек. Це потрібно робити не лише під час планових люстрації та офіційних об'їздів, але й по можливості, позапланово, час від часу при наявності певних проблем в організації роботи. Лише постійна фахова опіка, вважали просвітяни, може забезпечити ефективну діяльність книгозбірень, налагодження усіх виробничих процесів.

Бібліотекарям намагалися донести зміст резолюцій, ухвалених Освітнім конгресом 1929 р. у Львові. Зверталася увага на те, що у прийнятих на форумі документах заманіфестовано необхідність надання особливої ваги книжці та розвитку бібліотечної справи, зокрема, підкреслювалася необхідність «поставити в освітній роботі бібліотечну справу на першому місці і

узяти найважливіше своє завдання – розбудову читальняних бібліотек, вишколення бібліотекарів, виховання читачів, щоб ці бібліотеки могли сповнити свою місію» [5]. На конгресі зверталася увага на те, що не кожна бібліотека може виконувати свою місію, навіть якщо в ній добре поставлена робота. Тому інституції, котрі створили бібліотеки, не повинні зупинятися на досягнутому, а постійно забезпечувати книгозбірням умови для активної роботи. У проголосованих ухвалях наголошувалося на необхідності налагодження роботи читальняних бібліотек, розгортання у них освітньої праці, «зробити їх живими», бо бібліотека не повинна обмежуватися лише «механічною видачею книг і дбати про бібліотечну техніку» [5]. Слід зазначити, що завдання, поставлені понад 80 років тому, залишаються актуальними й сьогодні.

Яскравим прикладом науково-методичних (інструктивних) розробок можна вважати статтю В. Левицького «Як «читати» ділові бібліотечні книжки». Автор наголошував, що «на бібліотечне діловодство не слід дивитися як на якусь обтяжну й нібито зовсім непотрібну писанину». І навіть маленькій бібліотеці необхідно запровадити «найпростіше діловодство» – «бодай дві найважливіші книги: інвентарний каталог і книгу випозичень». Як бачимо, з врахуванням освітнього рівня бібліотекарів В. Левицький прописує «азбучні» істини бібліотечної професії, і зауважує, що «без точно веденого діловодства бібліотека може позичати читачам книжки, добре працювати й мати гарні висліди своєї праці. Але одного не буде вона мати – не буде нічого певного знати ані про свою працю, ані про ті висліди. Вона, як сліпець, не зможе втішатися овочами своєї праці, бо їх ніколи не побачить...» [9, с. 82].

Таким чином, без статистичних записів бібліотеки «не зможуть подати ніякого звідомлення зі своєї праці та з праці бібліотеки, з її руху і т.д.» [16, с. 82]. Лише тоді, коли «кожен крок бібліотекаря утягується до тих книг, і така бібліотека може завсід дати повне докладне звідомлення зі своєї праці» [9, с. 113]. Дивно, але й ці твердження не втратили своєї актуальності, оскільки ми не раз можемо почути з уст сучасних бібліотекарів – «для чого ця писанина».

Аналогічні матеріали подавалися і в інших виданнях. Дослідники наголошували, що бібліотека це «вдало підібраний збір книжок, який, якщо вдало розподілити серед читачів, робить невидну для ока, але у своїх наслідках – надзвичайно важливу роботу» [11, с. 87]. Як «світник», бібліотекар має дбати, щоб «бібліотека була добре зложена і добре обслуговувала читачів, але щоб було видно результати господарювання, бібліотекар повинен робити записки» [11, с. 87].

Бібліотекарів переконували, що бібліотечні записи

необхідно робити «за певним згори продуманим і на практиці опертим планом, щоб не вести зайві, а лише найнеобхідніші записи, які стосуються набування, зберігання та випозичання книжок» [11, с. 88]. Записи мають бути чіткими, детальними і вичерпними, але без надлишковості. Бібліотекар обов'язково повинен володіти навичками бібліотечного діловодства, знати, які облікові книги він повинен вести.

Аргументи на користь необхідності ведення статистики в бібліотеці, облікових записів, які всесторонньо характеризують роботу книгозбірні, її досягнення та здобутки, подавалися в багатьох публікаціях [13].

Наведені недоліки в роботі бібліотек Яворівщини стали доказовою базою доцільності ведення обліку роботи бібліотеки. Зокрема, В. Левицький у розвідці «Що нас болить?», проаналізувавши стан книгозбірень Яворівщини, відзначає, що через погане ведення статистики, їх робота виглядає млявою та загальмованою. Лише правильне ведення обліку роботи бібліотеки, зауважує автор, могло посприяти щорічному поданню об'єктивного звіту про їх діяльність [8].

Вказувалося і на наслідки легковажного ставлення до діловодства у бібліотеках. Так, бібліотекар яворівської філії не зміг представити роботу книгозбірні на засіданні Головного відділу, і у пресу було подано негативну інформацію про неї. На конкретних фактах із життя бібліотек дослідник намагається переконати бібліотекарів, що недостатньо добре працювати, слід ще налагодити облік всієї своєї роботи, постійно підвищувати свою кваліфікацію: «вміти читати ділові книги», «в працю вглиблюватися розумом», «читати фахові книжки та часописи», «цікавитися і пізнавати працю сусідніх та інших бібліотек», оскільки відсутність фахової підготовки бібліотекарів може дискредитувати саму ідею бібліотечного руху у Галичині. Це повною мірою стосується маленьких, «зародневих» та сільських бібліотек. «Бібліотекарям конче треба провадити бібліотекарське діловодство, а то вони не можуть подати ніякого звідомлення зі своєї праці та з праці своєї бібліотеки, з її руху» [9, с. 82]. Кожному бібліотекарю, наголошує В. Левицький, «треба тільки усвідомити собі й пам'ятати, яка ціль тих книг, знати, яке значіння має кожен запис і кожний впис» [9, с. 113]. Автор зазначає, що «вся діяльність бібліотеки мусить як у дзеркалі відбиватися у ділових паперах» [9, с. 113]. Для цього він подає детальну технологічну інструкцію з ведення облікової документації бібліотеки. У документах повинна фіксуватися кожна подія, що відбулася у житті бібліотеки, кожен важливий вчинок бібліотекаря, бо відомості пропадуть «без сліду, забудеться» і про досягнення бібліотеки не буде чим звітувати. Бібліоте-

карям пояснюється для чого існує інвентарна книга, як її заповнювати; переконливо доводиться, що зроблені записи свідчать про розвиток або занепад бібліотеки, про те, з яких джерел надходить книга тощо. Форма інвентарної книги, яка використовувалася у бібліотеках товариства «Просвіта», розроблялася його Головним відділом і містила графи, аналіз яких давав змогу всесторонньо характеризувати фонд книгозбірні. Форма інвентарної книги була детально продумана, вона майже не відрізнялася від існуючих книг у сучасних бібліотеках. Нею охоче користувалися й інші книгозбірні краю.

У методичних розробках пояснювалися найелементарніші речі, зокрема, що відомості з першої графи інвентарної книги дають можливість «з'ясувати, як зростало книжкове майно бібліотеки з роками, від коли її засновано» [9, с. 113]. Друга графа засвідчує: «1) якого автора (чи яких авторів) книжки в бібліотеці є в достатній, вистачальній кількості, 2) котрі автори заступлені небагатьма творами і 3) яка в тих двох випадках користь, чи шкода від бібліотеки, бо може бути таке, що саме на того автора, який недостатньо заступлений у бібліотеці, є великий попит з боку читача, а його творів малувано» [9, с. 113]. За такої ситуації зверталася увага на необхідність подання списків видань означених авторів Головному відділу товариства для поповнення ними фондів.

Третя графа містить відомості «кілько якого роду літератури є в бібліотеці: кілька поезій, історичних оповідань, наукових творів, дитячих книжок та ін.» [9, с. 114]. Такі відомості свідчать про рівномірність поповнення фондів «з усіх ділянок, чи може однобічно», «з перевагою одних ділянок письменства або науки над іншими» [9, с. 114]. Це може стати підставою для правильних висновків щодо комплектування фондів бібліотеки.

Наступна графа, де проставлявся рік видання, інформувала щодо ретроспекції фонду. Орієнтуючись на неї, бібліотекарі поповнювали фонди перевиданими книжками з огляду на вищу їх інформативність. «Коли бібліотека складається з таких книжок, то вона вже багато втратила на своїй культурно-освітній вартості – бо ж наука поступає все наперед, не можна освіту побирати тільки зі старих книжок. Бібліотеку треба раз у раз підсвіжувати, щоб у висліді підрахунку книжок за їх віком, ніколи старі книжки не переважали над новими» [9, с. 114]. Справа в тому, що призначення читалень товариства «Просвіта» полягало, насамперед, у залученні до читання найновіших видань. Разом з тим, В. Левицький зауважує, що «все це слід робити з великою розвагою та зі знанням справи» [9, с. 114], тому що «ста-

ра книжка може бути кращою від нової» [9, с. 114].

Відомості про джерела комплектування фондів книгозбірні фіксувалися у 6-й графі. Бібліотекарям рекомендувалося час від часу аналізувати, з якого джерела найчастіше надходили «вартісні» книги, «щоб на будуче обережніше і доцільніше господарювати громадським добром» [9, с. 114].

До сьомої графи вносили ціну видання. Аналіз цих відомостей давав підстави для висновків щодо фінансового забезпечення процесу комплектування та унеможлилював порівняння «кілько за цей чи той час видано грошей на придбання книжок, як ці видатки річно чи місячно зростали (а як маліли, то чому)» [9, с. 114].

Восьма графа містила відомості про фізичний стан книг, які були підставою для виділення певної «квоти» на оправу книжок. Це «добрий і безпечний показник дбайливості керманців бібліотеки про долю книжки». Рекомендувалося порівнювати показники кількості оправлених книг за декілька років, щоб з'ясувати «чи не збільшується часом відсоток неоправлених книжок та чи і з цього погляду бібліотека не занедбана» [9, с. 114].

Остання графа містила інформацію про вилучення книг і з яких причин це робилося. Завдяки їй можна було проаналізувати не лише кількісний еквівалент втрат, але й вартісну складову та причини, що призводять до зменшення фонду книгозбірні.

Вищенаведені науково-методичні розробки були покликані забезпечити працівників бібліотек найелементарнішими знаннями стосовно обліку кожного видання, що надходило до бібліотеки, та аналізу різних аспектів формування фондів. У такий спосіб подавалися певні підказки щодо аналізу фонду бібліотеки для підвищення його інформативності та подання на його основі відомостей звіту про роботу бібліотеки.

Продукувалося також чимало матеріалів, в яких розроблялися технологічні засади комплектування фондів бібліотек. Відома просвітня діячка Н. Дорошенко подала «зразкову схему, якої треба придержуватися, щоб бібліотека правильно зростала» [2, с. 159]. Нею розроблялися методичні вказівки щодо основних критеріїв відбору видань для комплектування бібліотек. Згодом ці критерії було деталізовано за розділами фонду, притаманними майже кожній з бібліотек товариства «Просвіта». Авторка спершу подавала характеристику самої наукової галузі, потім зазначала який відсоток має становити література цієї галузі у фонді бібліотеки та розтлумачувала, які саме відомості повинні містити видання даного розділу, не прив'язуючи до конкретних видань, за-

лишаючи за бібліотекарем свободу вибору самих видань. Її схему відкриває розділ «Релігія і філософія», до якого повинні відноситися видання, що знайомлять з низкою загальних питань, зокрема, «чого вчить наша релігія». Тут Н. Дорошенко робила наголос на необхідності комплектування фондів виданнями «Святого Письма українською мовою, бо церковно-слав'янська мова... мало кому зрозуміла» [4]. Далі рекомендувалося придбавати книги про життя святих, у діяннях яких яскраво представлені подробиці з історії нашого народу, історію церкви, оскільки церква в житті народу займала особливе місце «як опора національності та скріплення державности», а також видання «про церковний устрій, про заслуги і значіння церкви» [4], життєписи про її діячів.

Книги підрозділу фонду з філософії, враховуючи надзвичайну широту галузі, Н. Дорошенко радила підбирати дуже скрупульозно, щоб читачі могли ознайомитися з виданнями на цю тему в певному порядку. До бібліотек читальень слід купувати книги з психології, логіки, етики у «найприступнішому вигляді, бо наука... вживає відірваних висловів і тяжка для думання та засвоєння людини мало розвиненої» [4].

У фонді бібліотеки обов'язково має бути розділ «Красне письменство». І до того ж – одним із найбільших, оскільки «такі книжки найцікавіше написані» [4], вони мають «високу виховну вартість». Насамперед потрібно потурбуватися про історичні повісті, але слід «вибирати твори кращих наших письменників» [4]. «Читання історичних повістей може збудити в душі читача цікавість до історії, він потім зможе перейти до поважного читання історичних книжок» [4]. У статті «Красне письменство в читальняній бібліотеці» Н. Дорошенко аргументує необхідність комплектування фондів бібліотеки літературними творами, які повинні становити 50 % фонду, оскільки вони найбільше притягують увагу читачів, «у живих образах знайомлять із життям, побутом, духом, відносинами» [3], «твори великих майстрів пера будять в душі читача шляхетні почування, дають ще й естетичну насолоду та творять у душі людини моральні вартости» [3]. Бібліотекарям маленьких бібліотек радилося купувати окремі або вибрані твори, щоб більша кількість читачів одночасно могла знайомитися з ними. Окрім творів класиків вітчизняної літератури у фонді кожної бібліотеки повинні бути кращі зразки зарубіжної художньої літератури у перекладі українською мовою.

У низці статей, опублікованих у «Бібліотечному пораднику» В. Левицький проаналізував ситуацію щодо організації зберігання фондів у бібліотеках товариства «Просвіта». Він розглядав різні способи розта-

шування фонду і можливості пристосування приміщень для його ефективного зберігання [7]. Автором було проаналізовано як позитивні, так і негативні моменти у роботі бібліотек з організації та збереження фондів. Зокрема, у одній із сільських читалень Равського повіту книжковий фонд зберігався у невеликій скрині, яка вщент була забита книгами. Таке розміщення фонду не лише не сприяло фізичному збереженню видань, але й забиало багато часу на пошук необхідної книжки. В. Левицький намагається пояснити бібліотекарям-аматорам, що приміщення, в якому розташовується бібліотека, система розміщення фондів – відіграють істотну роль в організації роботи бібліотеки загалом. Щоб бібліотека могла належним чином виконувати свої завдання, вона повинна мати «достатньо вільного простору для зростання фондів» [7]. Розпочинати запровадження системи формування фондів можна з однієї полиці, потім поступово розширювати простір для книг, це сприятиме зручному розташуванню фонду бібліотеки, забезпеченню режиму оптимального фізичного збереження книг та ефективній роботі книгозбірні.

Фахівці у своїх розробках подавали поради стосовно того, з чого слід розпочинати роботу у бібліотеці. Такі звернення адресувалися насамперед тим, кого вперше обрали бібліотекарем і довірили книгозбірню товариства [14, с. 58].

Найчастіше на перше місце ставилося – генеральне прибирання у бібліотеці, знепилання фондів, а також перевірка їх на наявність [14, с. 59], яку можна було у невеликій бібліотеці здійснити найпростішим шляхом – «поскладати всі книги по порядку і виписати інвентарні номери відсутніх». Наступним кроком повинно стати звіряння відсутніх видань з формулярами читачів, для з'ясування того, чи не позичені вони, а якщо пошуки не дадуть результатів, повідомити про це відділ товариства.

Третім кроком має бути перевірка фізичного стану книг, відбір тих, що потребують дрібного ремонту та опрацювання. Перше можна зробити власними силами, друге – потребує залучення фахівців і коштів. При видачі книг слід розповідати читачам як ними користуватися та наголошувати на необхідності обережного, дбайливого поводження з ними.

Бібліотекарям рекомендувалося залучати на допомогу друзів, об'єднуватися у «Гурток приятелів книжки» для полегшення роботи бібліотекаря [10]. Його члени мали сприяти бібліотекарю в комплектуванні, опрацюванні фондів бібліотеки, підборі книг для читачів, веденні статистики книгозбірні, пропагуванні книг та заохоченні читачів до читання, проведенні таких дієвих заходів,

як голосні читання. Висловлювалося переконання, що під керівництвом бібліотекаря та за сприяння такого гуртка книгозбірня набере ваги в суспільстві та буде «живою», але «для цього необхідно багато доброї волі та охоти» [10].

Отже, при відсутності навчальних закладів, які б готували фахівців для бібліотек, ініціативу у цій справі в означений період перебрали на себе громадські спілки, що формували мережі власних книгозбірень. Їх члени, готуючи загальнодоступні науково-методичні розробки, допомагали бібліотекарям, хоча й «дистанційно», освоювати найпроблематичніші процеси та напрями роботи бібліотеки. Це сприяло динамічному розвитку бібліотечної справи у Галичині та залученню до читання широких верств населення краю.

Список використаних джерел

- [Веселовський Я.] Головна хиба наших читальняних бібліотек / В. // Життя і знання. – 1933. – Рік VI. – Ч. 2 (65). – С. 63. – (Бібліотечний poradnik; ч. 2).
- Дорошенко Н. Вибір і поповнення книжок в читальняних бібліотеках / Н. Дорошенко // Життя і знання. – Львів, 1933. – Рік 6. – Ч. 5 (68). – С. 159–160. – (Бібліотечний poradnik; ч. 5).
- [Дорошенко Н.] Красне письменство в читальняній бібліотеці / Н. Д-о // Життя і знання. – 1933. – Ч. 3 (66). – С. 95. – (Бібліотечний poradnik; ч. 3).
- [Дорошенко Н.] Про комплектування читальняних бібліотек / Н. Д. // Життя і знання. – 1934. – Ч. 2. – С. 49. – (Бібліотечний poradnik; ч. 14).
- Дорошенко Н. Як оживити бібліотеку / Н. Дорошенко // Життя і знання. – 1931. – Червень (ч. 9). – С. 274–276.
- Левицький В. Бібліотека – школа життя / В. Левицький // Просвіта. – 1936. – Квітень (ч. 1). – С. 2.
- [Левицький Віт.] Від чого залежить лад у бібліотеці? / Л. // Життя і знання. – 1933. – Ч. 2 (65). – С. 63–64. – (Бібліотечний poradnik; ч. 2).
- [Левицький Віт.] Що нас болить? / В. Л. // Життя і знання. – 1931. – Р. VII. – Ч. 3 (78). – С. 82. – (Бібліотечний poradnik; ч. 15).
- [Левицький Віт.] Як «читати» ділові бібліотечні книжки / В. Л. // Життя і знання. – 1934. – Рік VII. – Ч. 4 (79). – С. 82. – (Бібліотечний poradnik; ч. 16).
- [Чайковський Б.] Душа бібліотеки / Б. Ч. // Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 2. – С. 37.
- [Чайковський Б.] Записки в бібліотечній ділянці / Б. Ч. // Просвіта. – 1936. – Ч. 4/5. – С. 87.
- [Чайковський Б.] Самопідготовка бібліотекаря / Б. Ч. // Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 3/6. – С. 83.
- [Чайковський Б.] Сумління бібліотеки / Б. Ч. // Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 8/9. – С. 186.
- [Чайковський Б.] Шануй книжку / Б. Ч. // Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Квітень (ч. 1). – С. 58.

УДК 929(03):94(477)

Володимир Попик,

перший заступник генерального директора НБУВ,
канд. іст. наук

Становлення української довідкової біографіки: від Козацької доби до витоків Національного відродження

У статті проаналізовано розвиток основних форм збирання і систематизації ресурсів історико-біографічної інформації в Україні від часів Козацької доби до витоків Національного відродження: козацькі літописи, реєстри, перші спроби систематизації біографічних матеріалів у історичній літературі.

К л ю ч о в і с л о в а: українська біографіка, ресурси історико-біографічної інформації, козацькі літописи.

Development of the main forms of collections and systematizations of the historical and the biographical information in Ukraine since Kozac'ka era up to the beginnings of the National Renaissance: the «kozac's chronicles», «rejestres», the first experience of systematizations of biographical materials in the historical literature have been analyzed in the article.

К е у в о р д с: Ukrainian biographica, historical and biographical resources, kozac's chronicles.

Продовжуючи серію публікацій, присвячених історичному досвіду формування та використання ресурсів біографічної інформації від давнини до і сьогодні [26; 27; 28], автор наразі ставить собі за мету проаналізувати особливості становлення, характерні риси та ідейне спрямування української інформаційно-довідкової біографічної традиції від Козацької доби і до другої чверті XIX ст. Йдеться про досить тривалий період розвитку вітчизняної довідкової біографіки, який невинувато залишається поки що поза увагою фахівців. Вважається, що біографічне письмо розвивалося в Україні на той час лише як історико-хронікальна і літературна творчість. Першопочатки ж довідкової біографічної справи здебільшого відносять до часу появи перших біографічних словників та збірок, створених українськими авторами. При цьому не враховується, що словниковій довідковій біографії у тому вигляді, в якому вона постала в Україні у XIX ст., передували суттєво інші, історично сформовані види ресурсів біографічної інформації, які свого часу відігравали практичну суспільно значущу роль, слугували джерелом достовірних систематизованих знань про діячів минулого: біографічні розділи, додатки літописів та хронік, перших наукових історичних праць, родовідні розписи, військово-облікові козацькі реєстри і компути, старшинські списки.

На жаль, на відміну від провідних напрямів вітчизняної біографіки – історико-біографічних та літературно-біографічних наративів, проблематика біографіки довідкової загалом, тим більше щодо її розуміння як неоціненного вітчизняного ре-

сурсу біографічної інформації, майже ніколи не перебувала на вістрі дослідницьких інтересів. На цьому тлі можна відзначити хіба що цінність окремих згадок про початкові етапи розвитку історико-біографічних студій в Україні, «збиральництво імен», наведених на початку XX ст. відомим істориком і бібліографом Д. І. Дорошенком у його «Огляді української історіографії» (1923) [6].

Відсутність ґрунтовних досліджень проблем ранньої вітчизняної довідкової біографіки в радянській Україні не останньою мірою зумовлювалося вимушеною зосередженістю національної біографіки впродовж тривалого часу навколо порівняно невеликого кола імен визначних діячів. У той час збирання і публікація «масових» довідкових біографічних матеріалів про широке коло учасників подій вітчизняної історії не лише не вітали, але й обмежувалися. Не було місця й історичним та методичним розробкам, спрямованим на узагальнення досвіду такої роботи. Певний виняток становили лише нечисленні публікації 20-х – початку 30-х та 60–80-х рр. з питань методики підготовки енциклопедичних праць, меморіальних видань, але вони були присвячені іншим історичним періодам: учасникам революційного руху, соціалістичного будівництва, воєн XX ст.

Власне, предметне вивчення історії та досвіду української довідкової біографічної справи широко розгорнулося лише у роки незалежності. В. С. Чишко першим у новій Україні порушив питання про існування української національної біографічної традиції, довів, що її витoki слід шукати ще у часах Київської Русі, окреслив головні

віхи її розвитку [34]. Проте, досліджуючи проблему, вчений розглядав її переважно в плані еволюції літературно-біографічної та історико-біографічної творчості, виокремлюючи при цьому спеціальні аспекти, пов'язані з історією, методикою та досвідом накопичення і систематизації великих масивів біографічної інформації про співвітчизників. З часом Т. В. Куриленко, Н. І. Любовець (Мельник), О. М. Яценко започаткували серію бібліографічних покажчиків «Джерела української біографістики», перші випуски якої дають змогу вже зараз скласти загальне уявлення про справжні обсяги та головні проблемно-тематичні, видові спрямування української довідкової біографіки впродовж тривалого часу [8; 9]. Але і вони окреслили її історію лише починаючи від другої третини ХІХ ст. Власне, те саме спостерігаємо і у праці харківської дослідниці Н. Черниш, де проблема розглядається крізь призму біобібліографії [33].

С. М. Ляшко у низці праць [14; 15; 16] висвітлила вузлові етапи формування української довідкової біографічної справи; історію збирання та публікації біографічних матеріалів у енциклопедіях, словниках і довідниках; розвиток методичних прийомів їх систематизації та подання; значення досвіду попередників, який становить інтерес на сучасному етапі розвитку вітчизняних ресурсів біографічної інформації – як друкованих, так і електронних. В. І. Попиком у цілій низці статей розроблено проблеми світоглядних засад розвитку національних біографічних традицій різних народів, у т. ч. української, її питомих рис і відмінностей від зарубіжних [23], зовнішніх впливів на розвиток вітчизняної довідкової біографіки та джерельного значення для неї зарубіжних видань [25], місця української біографіки серед кола біографічних ресурсів країн слов'янського світу [22], відображення у вітчизняній словникової біографії поліетнічного розмаїття українського суспільства [20; 21], історичних і культурних зв'язків з народами зарубіжних країн [19; 24].

Проте, як вже зазначалося, розвиток української довідкової біографіки розглядався у згаданих та інших працях вітчизняних дослідників переважно у хронологічних межах середини ХІХ – початку ХХІ ст. Крім того, він все ще не усвідомлюється повною мірою як поетапне збирання матеріалів і вдосконалення видових форм та організаційних, методичних підходів до нагромадження вітчизняного інформаційного ресурсу, а отже, не пов'язується органічно з сучасними проблемами формування національного інформаційного простору. Головне ж, – повільно ут-

верджуються комплексні підходи, спрямовані на аналіз і осмислення всього різноманіття рукописних і друкованих праць, словникових і енциклопедичних видань, біографічних і генеалогічних довідників та альманахів, універсальних та галузевих біобібліографій, серійних біографічних видань та іменних зводів учасників історичних подій, біографічних документальних публікацій, архівних путівників і довідників як складових частин єдиного ресурсу біографічної інформації. На наш погляд, утвердження такого розуміння є необхідною передумовою для вироблення оптимальної моделі їх інтеграції до сучасного електронного інформаційного середовища, а тому заслуговує на особливу увагу спеціалістів.

Автор цієї статті прагне до подолання стереотипів, що склалися, і вибудови більш широких – як у хронологічному, так і у проблемно-тематичному та видовому плані – уявлень про основні етапи розвитку національного ресурсу біографічної інформації та значення набутого в минулому досвіду для сучасності і майбутнього.

Наголошуючи на давності нашої національної біографічної традиції, зануреності її витоків у часи Київської Русі і Литовської держави, визнаній нині усіма дослідниками, водночас не можна не відзначити, що між давньою спадщиною і біографікою Козацької України спостерігається не стільки поступова передача набутого досвіду, скільки його швидке якісне перетворення, яке зумовило подальший розвиток на суттєво відмінних світоглядних, наукових, суспільно-політичних, культурних, інтелектуальних засадах. Саме від української біографіки ранньомодерної доби можна чітко простежити безпосередню тяглість до сучасної біографічної творчості і видавничо-інформаційної справи.

Зрозуміло, зв'язок з попередньою середньовічною традицією, витвореними нею формами біографічного письма – літописними, житійними, родовідними – тривалий час зберігався, особливо у консервативному церковному та аристократичному середовищі. Але старі уявлення зазнавали невпинної еволюції. Це помітно вже у так званих литовсько-білоруських хроніках ХVІ ст., які містили елементи більш чіткого, ніж це було прийнято раніше, структурування і уніфікації стилю біографічних нарисів про окремих литовських і руських князів. Ще більш наочно нові підходи проявилися в укладеній у першій третині ХVІІ ст. на Чернігівщині визначній пам'ятці української культури – Густинському літописі, ствоєння якого пов'язують з ім'ям Захарії Копистенського (р. н. невід. – 1627). Являючи собою, за висновками багатьох старих і сучасних дослідників, своєрідну

перехідну форму від лінійної літописної оповіді до історіографічних праць нової доби, цей історичний збірник містив, як влучно зазначив В. С. Чишко, «значну за обсягом біографічну галерею портретних зображень» давньокиївських, литовських, польсько-литовських князів та релігійних діячів [34, с. 102]. При цьому «житійна», агіографічна частина збірника, на думку О. П. Толочка, становила з ним єдине ціле і створювалася одночасно [31].

Інтерес для вивчення процесу систематизації біографічних матеріалів становить і упорядкований на початку XVII ст. у Києві компілятивний рукописний збірник, що зберігається нині у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, відомий у вітчизняній історіографічній традиції під умовною назвою «Літописці Волині і України» [6, с. 19], а також «Київський літопис. 1241–1621» за публікацією В. Б. Антоновича [1, с. XII–XXVII]. Для мети нашого дослідження важливим є те, що він містив окрему статтю «Лінія Митрополитів Київських православних до 1690 року» з переліком 53 митрополитів і більш чи менш докладними їх біографічними даними [1, с. XIX–XX]. Унікальні біографічні, генеалогічні відомості про знаних діячів і про маловідомих осіб містили й чимало інших літописів та літописців XVII–XVIII ст. регіонального, локального, місцевого характеру, але вони в більшості своїй можуть розглядатися переважно як джерела, а не впорядковані ресурси біографічної інформації.

Загалом традиційні літописи і хроніки, не зважаючи на новий злет у XVII ст. українського монастирського літописання, відходять у цей час як джерела довідкових біографічних відомостей на другий план, а згодом взагалі втрачають своє минуле значення. У нових умовах їх роль як важливого ресурсу систематизованої біографічної інформації лише певною мірою перебирають на себе так звані «козацькі літописи» та близькі до них за формою твори. Цілоком світські і прагматичні у поданні історичних та власне біографічних відомостей про українських гетьманів, їх найближче оточення, а також, досить широке коло дійових осіб тогочасної історії, літописи Самовидця (кінець XVII ст., створений, ймовірно, Романом Ракушкою-Романовським (1622/23–1703) [13], Григорія Грабянки (р.н. невід. – близько 1738) [12], Самуїла Величка (1670 – близько 1728) [3], козацькі хроніки та діаріуші містять чимало унікальних, ніде більше не зафіксованих, матеріалів стосовно персоналій. Згодом вони стали важливим джерелом для дослідження біографій визначних діячів України Козацької доби, але знову ж таки – джерелом, а не ре-

сурсом готової до використання інформації. Насамперед це стосується багатих на яскраві деталі, блискучих за літературним стилем розлогих оповідей С. Величка, наприклад, про Богдана Хмельницького, Івана Виговського. Хоча у них можна побачити й чимало спорідненого з досить мало ще структурованими й уніфікованими нарисами західноєвропейських біографічних словників, збірок XVIII – першої, а частини й другої половини XIX ст., присвячених визначним політичним, державним діячам.

Загалом, за тієї бурхливої доби, пафосом якої було творення історії, а не її вивчення, козацькі автори XVII – першої половини XVIII ст. ще не ставили перед собою спеціального завдання створення інформаційного ресурсу по персоналіях. У цьому вони певною мірою навіть поступалися давнім літописцям, метою яких було все-таки формування для майбутнього інтегрованого, вкрай лаконічного, зосередженого лише на суттєво важливих даних, інформаційного ресурсу – у тому лінійно-хронологічному вигляді, як він розумівся у ті далекі часи. І все-таки, саме козацькі літописці і автори щоденників окреслили для майбутніх істориків широке коло імен, яке згодом стало центром їх досліджень, причому не лише в оповідній формі. У творі Г. Грабянки, написаному наприкінці XVII – початку XVIII ст., який вже являв собою спробу літературно-публіцистичного й історіографічного осмислення подій недавнього минулого на основі використання широкого кола джерел, в кінці наведено систематизовані реєстри гетьманів, «що були ще перед Хмельницьким» та тих, «що були після смерті Хмельницького, та воєнних дій в час їхнього гетьманування». Там же автор подає «імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького», з характерною приміткою, яка свідчить про наявність принципів їх відбору: «крім тих, що належать до інших народів, крім польських підданих, що своєю охотою воювали, крім кошового (з Військом низовим Запорозьким та його полковників): це ті, що числились у реєстрі Хмельницького» [12]. Ще більше елементів суто довідкових даних зустрічаємо у «Літописі» С. Величка. Це, зокрема, переліки: «полковники живі» і «забиті полковники»; докладні списки представників козацької старшини – учасників підписання важливих угод; стислі біографічні довідки, наприклад, «Вивід про Виговського», дуже схожі на сучасні «об'єктивки» (у частині 10-й першого тому). У 23-му розділі другого тому С. Величко вмістив прямо таки енциклопедичну статтю про російського царя Петра I – об'єктивну і досить інформативну у життєписному плані, з критичним аналізом його внутрішньої і зовнішньої політики.

Поряд з літописами і хроніками, як у їх традиційній «монастирській», так і оновленій «козацькій» формі, наближеній до історико-публіцистичної літератури європейського зразка, певне місце у писемній культурі українського суспільства XVI – початку XVIII ст. належало компілятивним зводам – синопсисам (загальним стислим оглядам навчально-освітнього призначення). Взагалі, синопсиси укладалися з різних галузей знань і були досить консервативною формою, пов'язаною зі спадком середньовічної культури. Водночас вони містили й елементи ґрунтовних енциклопедичних знань, що дало змогу їм виконати роль своєрідного перехідного містка до новочасної освіти, науки з її академічними словниками і довідниками. Ця література є досить багатою на систематизовані довідкові історико-біографічні матеріали.

Найбільш відомий, що приписується здебільшого задуму Інокентія Гізеля (близько 1600 – 1683), Київський Синопсис, вперше видрукуваний 1674 р. у Києво-Печерській лаврі, містить короткий нарис східнослов'янської, переважно – місцевої історії від найдавніших часів. Завдяки цьому твір певний час користувався успіхом в Україні. Для нас він цікавий тим, що увібрав близько півсотні окремих стислих довідкових статей про легендарних, історичних очільників Давньої Русі, Литви і Росії. У додатках до нього містилися також переліки польських воєвод в Україні, козацьких гетьманів та київських митрополитів. Не зважаючи на тривалі суперечки дослідників щодо історичної цінності та ідеологічної спрямованості цієї найбільш поширеної і найбільш популярної у Російській імперії впродовж всього XVIII ст. книги з вітчизняної історії, котра використовувалася як підручник і витримала понад 25 видань [7], дотично до теми нашого дослідження Синопсис не можна не вважати певним етапом у розвитку редакційно-методичного арсеналу довідкової біографіки. Проте, у своєму поступі українська національна біографічна традиція, на відміну від російської, швидко пройшла повз нього і Синопсис у подальшому практично не справляв на неї помітного впливу. Впродовж 1681–1682 рр. П. Кохановським (можливим автором Київського Синопсису) було укладено більш розлогий варіант подібного зводу – «Обширний синопсис руський», але він залишився майже невідомим.

Заради об'єктивності те саме, на нашу думку, необхідно сказати і про складені пізніше Феофаном Прокоповичем (1681–1736) різні варіанти родослівних великих князів і царів московських. Біо-

графічні праці цього вченого безсумнівно належать Києво-Могилянській книжній традиції, що походить від старих літописів і синопсисів. Саме зважаючи на це, В. С. Чишко розглядав історико-біографічну частину творчої спадщини Прокоповича в руслі розвитку української біографіки [34, с. 107]. Проте, вона досить швидко відійшла до сфери російської імперської культури і не мала в українській національній біографіці питомого продовження. Безпосередніми наступниками історика-біографіста Феофана Прокоповича були радше М. В. Ломоносов з його «Коротким російським літописцем з родоводом» (1760 р.) та видатний російський історик В. М. Татищев, але не українські автори.

Значно органічнішим для української біографіки виявився напрям, окреслений ще у другій половині XVII ст. глибоко патріотичною «Хронікою з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (поч. XVII ст. – 1677) – синтетичною працею, котра залишила глибокий слід у вітчизняній історіографії [18]. Згадуваний вище Київський Синопсис теж значною мірою був заснований на використанні її фактичних матеріалів. «Хроніці» притаманні риси енциклопедичного зводу інформації з часів Давньої Русі, панування в Україні Литовської і Польської держав, викладеної головним чином у формі окремих історико-біографічних нарисів, а почасти і стислих довідкових біографічних статей (особливо, коли йдеться про литовських і польських князів, королів, воєвод).

Водночас в Україні, на противагу традиційним, набували дедалі більшого поширення інші жанри біографічного письма довідкового характеру, подібні за своїм характером до європейських моделей. Так, відбулася трансформація відомих з давньоруських часів посмертних «похвал» та «князівського некрологу», котрі В. С. Чишко поцінював як «протоформу історичної біографії», що заклала основи побудови біографічної статті за єдиною схемою та з певним змістом, у жанр українських барокових панегіриків XVII–XVIII ст. [34, с. 98–100, 104]. Досить численні, вони в сукупності своїй звичайно ж становили важливий для свого часу інформаційний ресурс. Але особливого ресурсного значення панегірики набувають нині, коли з'явилися можливості інтегрування їх як єдиного масиву однорідних за стилем і спрямуванням документів у електронний інформаційний простір.

Принципово нові форми біографічного письма довідкового характеру привносилися в українські землі із Західної Європи через польські впливи. У XVII ст. на обширах Центрально-Східної Європи

з'явилися перші великі збірки систематизованих біографій. Автор багатьох історичних праць, берестейський шляхтич Шимон Старовольський (1588–1656) опублікував латиною книгу «Полководці сарматів», де зібрав разом 133 біографії визначних воєначальників – поляків, литовців, давніх русичів, українців, зокрема, князів Володимира Святославича, Костянтина Івановича і Костянтина Костянтиновича Острозьких, Романа Острозького, Михайла Глинського, Івана Борятинського, Михайла і Дмитра Вишневецьких [36]. Хоча прямого продовження цей жанр довідкової біографічної літератури в Україні ще тривалий час не мав, важливим було саме ознайомлення освічених українців з подібними виданнями. Вони опосередковано впливали на стиль і характер прозового біографічного письма, яке ставало в Україні дедалі поширенішим.

Подальший розвиток української біографіки наприкінці XVII й у XVIII ст. пов'язаний з традицією ведення родинних хронік та щоденників-діаріюшів представниками козацької старшини (М. Мовчан, П. Апостол, Я. Маркович, М. Ханенко); зародженням автобіографічно-мемуарного жанру («Житіє і страданіє своє» І. Турчанівського); становленням вітчизняної історіографії («Історія Русів», праці В. Рубана, О. Рігельмана). Твори, що розповсюджувалися на початкових етапах у рукописному вигляді, містили не лише величезний оповідний, але й певною мірою впорядкований довідковий біографічний матеріал (родоводи шляхти, козаків, часто з додаваннями до них «доказовими» документами) [34, с. 105–106]. У майбутньому вони стали важливим джерелом формування ресурсів довідкової біографічної інформації.

Іншим напрямом нагромадження масивів персоналістичної інформації ще з XVI ст. став розвиток діловодної, облікової, описової документації польської влади, згодом – гетьманщини, пізніше – й російської адміністрації. До числа найважливіших інформаційних ресурсів слід, на наше переконання, віднести поіменні військові реєстри як узагальненого характеру, так і у вигляді окремих списків козаків і старшини локального значення. Практика складання подібних реєстрів була на той час поширеною по всій Європі. Особливістю цього виду документів в Україні є крайній лаконізм записів, які зазвичай фіксували лише імена та прізвища осіб, місце їх проживання (село, іноді повіт, пізніше – козацьку сотню, до якої належали). Зважаючи на це, дослідники майже завжди розглядають реєстри переважно лише у якості історичних джерел. Проте слід наголосити, що всі ці документи створювалися свого часу з конкретною практичною метою, слугували ресурсом важливої інфор-

мації. Йшлося про персональний облік козаків, підтвердження їх особливого політичного, соціального і майнового статусу, а отже, реєстри мали правове значення і форма їх укладання відповідала поставленим завданням. Питання про укладання реєстрів козаків, прийнятих на королівську службу, порушувалося ще у 30–40-х роках XVI ст. Перший з них, що налічував 300 імен, відомий з 1572 р. У 1578-му та 1581 р. польська влада затвердила нові реєстри на 500 козаків, підпорядкованих безпосередньо канівському і черкаському старості М. Вишневецькому [10]. Від 1581 р. зберігся «Реєстр козаків низових запорозьких і річкових, які ходили на військову службу з його милостю королем до Москви». Він нараховував імена 532 козаків і отаманів з зазначенням сіл, містечок, міст, подекуди і повітів, з яких вони походили [5]. Далеко не всі козацькі реєстри дійшли до нашого часу, про деякі з них є лише згадки в історичних документах [11]. Особливу цінність як ресурси актуальної інформації для сучасників, а для пізніших часів – і як історичні джерела, становили козацькі реєстри, укладені в роки Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, коли на арену активної історичної дії вийшли великі маси народу. На жаль, з них у повному вигляді зберігся лише Реєстр Війська Запорозького 1649 р., широко відомий і неодноразово перевиданий [29], до якого було занесено понад 40 тис. осіб. Відомо, що він складався у край стислі терміни після Зборівської угоди по кожній сотні (іноді – по місцевості) окремо. Потім на основі матеріалів, зведених у полкових центрах, Реєстр був узагальнений у Чигирині і направлений до Варшави, однак його так і не затвердив польський сейм. Так само упорядковувалися і створювалися після Білоцерківського миру Реєстр 1651 р., який вважається втраченим, та деякі інші. Отже, не лише прагматична мета, але й самі обставини укладання узагальнюючих реєстрів обумовлювали крайній лаконізм їх записів: лише прізвища та імена. Йшлося не про точну фіксацію персональних даних про людей, які на місцях, у своєму козацькому колі, були добре знайомі всім, а про представлення офіційного документа на затвердження польської влади.

Що ж стосується реєстрів місцевого, локального характеру, то вони укладалися досить часто і з різних приводів. Зокрема, для впорядкування одержання плати за службу та речового забезпечення, за наказами про мобілізацію військової сили тощо. Подібних документів в архівах зберігається чимало, зокрема у фондах полкових канцелярій. Наприклад, по Кременчуцькій сотні Д. С. Вирським опубліковано поіменні реєстри козаків з фонду 102

(Канцелярія Миргородського полку) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві за 1712, 1713, 1715, 1722 рр. [4]. Крім Гетьманщини, складалися козацькі реєстри й у Запорозькій Січі. Останнім з них став Реєстр Війська Запорозького 1756 р., який крім іменної частини містив також статистичний опис Запорожжя [30].

Отже, вирізняючись вкрай стислими за формою представленнями осіб, козацькі реєстри все-таки були і для свого часу, і для сьогодення унікальним ресурсом даних, який представляє широке коло рядових учасників великих історичних подій. Власне, вони є колективною біографією цілих поколінь. За характером і значенням їх можна порівняти в українській історії хіба що з воєнними книгами пам'яті ХХ ст., які у найбільш лаконічній формі увібрали в себе імена величезної кількості захисників Вітчизни.

З середини ХVІІ ст. укладаються також так звані «компути» окремих полків – переписи населення, до яких заносилися голови козацьких та селянських («посполитих») родин. Вони теж мали значення правових актів, що фіксували соціальний стан окремих осіб. При цьому більш інформативними за своїм змістом є реєстри представників козацької старшини – бунчукового та військового товариства, які формувалися окремо. У ХVІІІ ст. з метою утвердження привілеїв козацько-старшинської еліти практикується укладання реєстрів старшини всіх рангів, її докладних послужних списків. У подібних реєстрах середини – 80-х років ХVІІІ ст., тобто напередодні скасування козацько-старшинських рангів, нараховувалося по кількості військових і значкових товаришів. Зазначені документи в сукупності своїй теж становили для гетьманської адміністрації, для російської влади потужний інформаційний ресурс, призначений для забезпечення потреб управління в Україні.

З ліквідацією Гетьманщини і Запорозької Січі справа провадження персонального обліку представників різних соціальних груп населення поступово відійшла до казенно-канцелярської сфери, була уніфікована відповідно до норм російського законодавства. Подальша її історія не становить для нашого дослідження особливого інтересу, оскільки не являє собою оригінального досвіду творення національного інформаційного ресурсу і не має відношення до політичного, громадянського і культурного поступу українського суспільства.

Водночас, принципово новим явищем стала поява у ХVІІІ ст. ґрунтовних комплексних історико-статистичних описів українських земель та досліджень

з минулого України, підготовлених російськими і окремими західноєвропейськими авторами. За своїм характером, самим смислом і обставинами створення такі праці були спрямовані перш за все на «інвентаризацію» приєднаного до Російської імперії краю та інтелектуальне забезпечення «освоєння» України з метою якнайповнішого втягнення її у орбіту інтересів самодержавства. Саме це визначало їх підходи до вивчення козацтва як явища, його походження, політичної і соціальної організації. Зрозуміло, що персоналії українських діячів минулого за таких умов не завжди перебували на першому плані – не вони інтересували російських дослідників.

Проте у середовищі колишньої української козацької старшини зріли патріотичні настрої, виявом яких закономірно ставав дедалі зростаючий інтерес до минулого Гетьманщини та її героїв. Від середини, а особливо, наприкінці ХVІІІ ст. в Україні, на тлі посилення інтересу до вітчизняної старовини, а одночасно й поступового визрівання перших паростків модерного, у його європейському розумінні, патріотичного самоусвідомлення, разом з зародженням української історіографії почали формуватися й обриси нової оригінальної національної біографіки. Спочатку вони виявлялися у формі збирання біографічних даних про найвидатніших діячів Козацької доби, їх портретних зображень. Так, Д. Дорошенко у своєму «Огляді української історіографії» зауважив, що при списку «Літопису» С. Величка, який колись належав Гр. Полетиці, а згодом був у бібліотеці М. Судієнка, містилися й мініатюрні портрети гетьманів [6, с. 28–29]. Показовим є і включення Василем Рубаном (1742–1795) до виданих ним у Петербурзі за підтримки визначного політичного діяча і мецената О. А. Безбородька (1746–1799) «Кратких политических и исторических сведений о Малой России» (1773), а також «Краткого описания Малороссии» або «Краткой летописи Малыя России с 1506 по 1776 год» (в основі своїй – твору 30-х років ХVІІІ ст.) (1777) в якості додатків списків українських гетьманів та генеральних старшин, полковників та церковних ієрархів [6, с. 31, 61]. А складене П. І. Симонівським (близько 1717–1809) у 1765 р. «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах», яке впродовж багатьох десятиліть поширювалося у списках і лише 1847 р. було опубліковане О. М. Бодянським (1808–1877), мало вже окремі структуровані розділи: «О первом гетьмане князе Ружинском», «О гетьмане Подкове», «О гетьмане Наливайке», «О разных гетьманах», «О гетьмане Хмельницком», які містили докладні біографічні дані [6, с. 33]. Інший відомий дослідник ми-

нулого України Олександр Рігельман (1720–1789) у додатках до свого рукописного «Летописного повествования о Малой России и ея народе и козаках вообще...» (1778–1787, опубліковане О. М. Бодянським у 1847 р.) навів поіменний реєстр всіх гетьманів, починаючи від Дашкевича, з їх стислими біографіями [6, с. 63]. Енциклопедичний твір Опанаса Шафонського (1740–1811) «Черниговского намесничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России» (1786) [35] увібрав в якості окремих невеличких розділів переліки литовських намісників у Києві і удільних князів на Північно-Східному Лівобережжі, а також короткі історико-біографічні довідки про гетьманів Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського [35, с. 47–48, 58, 62, 70–71, 90, 97–98].

Поволі, з поширенням аматорської практики збирання історичних документів, розгортанням перших історико-красознавчих та етнографічних досліджень, почав формуватися інтерес до історії і генеалогії козацько-старшинських родів, біографій їх уславлених представників, насамперед – учасників військових подій XVII – початку XVIII ст. Активним збирачем-колекціонером матеріалів з вітчизняного минулого був палкий патріот Андріян Іванович Чепа (близько 1760 – після 1822), який прагнув, але не зміг видати документальні збірки з української історії. Яке місце у його зібраннях належало біографічним матеріалам, нині важко визначити. Відомо, що більшість документів колекції ще за його життя опинилася в руках Я. М. Марковича (1776–1804), а згодом – у О. І. Мусіна-Пушкіна (1744–1817) і використовувалася ними для написання наукових праць та у видавничій роботі. Проте, слід звернути увагу на таку цікаву для нас обставину: частина збірок А. І. Чепи була передана згодом його вдовою відомому українському і російському історичному Д. М. Бантишу-Каменському (1788–1850), автору фундаментальної, вперше створеної на багатому архівному матеріалі, чотиритомної «Истории Малой России» (1822) і не менш знаменитого п'яти-томного біографічного зводу – «Словаря достопамятных людей русской земли» (1836) [32]. Його друге видання (1847), порівняно з попереднім, а також з іншими, вже існуючими словниками (Євгенія Болховітінова та ін.), вирізнялося більшою насиченістю українськими персоналіями. Зважаючи на те, що Д. М. Бантиш-Каменський широко використовував також документи з колекцій О. І. Мусіна-Пушкіна,

можна припустити, що зібрані А. І. Чепю матеріали тою чи іншою мірою могли прислужитися для підготовки біографічного зводу.

Помітний поштовх розвитку української історичної і літературної біографіки, а почасти – й біографіки довідкової, «збиранню імен» дало поширення, починаючи з 1828–1829 рр., у списках в Україні і за її межами – скрізь, де були громади співвітчизників, визначної пам'ятки української історичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. «Історії Русів». Її авторство й до наших часів залишається предметом дискусій, хоча, здебільшого воно не виходить за коло імен провідних представників української інтелектуальної еліти – Григорія Андрійовича Полетики (1725–1784), його сина Василя (1765–1845) та вже згаданого А. І. Чепи. Ця праця, яка, по суті, сформувала патріотичну національну самосвідомість цілого покоління української інтелігенції, не лише запропонувала оригінальну концепцію вітчизняної історії, незалежну від російської (нехай місцями й дуже спірну в очах істориків наступного часу), але й витворила піднесений емоційний образ України та її визначних політичних і військових діячів. Саме це, значною мірою, пробудило інтерес освіченого загалу до біографічних розшуків, зокрема, до власної родинної історії на тлі героїчної Козацької доби.

Розвідками в галузі біографіки та персоналістики, упорядкування реєстрів різних категорій діячів минулого займалися у 20–40-х роках XIX ст. українські історики-аматори О. І. Мартос (1790–1842), М. А. Маркевич (1804–1860). З погляду історії формування вітчизняних ресурсів біографічної інформації безперечний інтерес становлять надруковані М. А. Маркевичем у 5-му томі його «Истории Малороссии» (Москва, 1843) додатки. Серед них: «Роспись правителей Малороссии от 882 года по 1796» (до числа яких віднесені: «Великие Князья Киевские, Литовские, Короли Польские и Цари Русские» та український гетьман Богдан Хмельницький, всього 71 особа); «Удельные князья в Малороссии» (від часів Київської Русі, всього 209 осіб по 24-х уділах); «Гетманы обеих сторон Днепра Малороссии и Войска Запорожского», у кількох порівняльних варіантах з різною кількістю: «Гетманы в их последовательности, указанной мною», «Таблица Малороссийских гетманов» по Рубану, по Бантишу-Каменському, по Шереру, по гетьману Разумовському, по Туманському, по списку Фроловському, по Київському Синопису, по Радзиминському; а також «Список генеральной старшины» (зокрема, генеральні обозні – 7 осіб, генеральні судді – 23, гене-

ральні підскарбії – 3, генеральні писарі – 14, генеральні осаули – 23, генеральні хорунжі – 7, генеральні бунчужні – 11); списки полковників, як тих, що були за Богдана Хмельницького (34 особи), так і після нього по окремих полках (122); переліки литовських князів, литовських (11) і польських (37) воєвод, інших польських сановників (32) у Києві; списки всіх митрополитів, які титулювалися «Київськими» (64 ієрархи); ігуменів і архимандритів Києво-Печерської лаври (78), очільників і ректорів церковних навчальних закладів у Києві, а також ієрархів Чернігівської єпархії; списки уніатських митрополитів (16), римо-католицьких єпископів у Києві (35).

Молодий славіст І. І. Срезневський (1812–1880) опублікував у 30-х роках XIX ст. у різних російських часописах серію біографічних нарисів, зокрема: «Палій», «Виговський і Пушкар», «Іван Барабаш», «Мартинець (Брюховецький)», «Мартин Пушкар», «Юрій Хмельниченко» [6, с. 78–80, 86].

З виходом у світ ґрунтовних історико-біографічних праць Д. М. Бантиша-Каменського «Жизнь Мазепы» (1834) і М. О. Максимовича (1804–1873) «Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном» (1843), а згодом – «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном» (1850) [17, 336–357; 358–386] в українській історіографії посилювалася тенденція до глибокого монографічного розроблення життєписів визначних українців, без якого весь подальший процес збирання достовірних і точних даних, що ґрунтувалися на документальних матеріалах, був би немислимим.

З серединою 40-х років XIX ст., особливо з огляду на заснування у Києві 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (або Київської археографічної комісії), у вітчизняній науковій літературі здебільшого співвідносилися самі витoki української довідкової біографіки [34, с. 108]. Нещодавно С. М. Ляшко у монографії «Українські біографічні довідкові видання XIX – XX століття: історичні та теоретико-методичні засади» визначила часом генези української довідкової біографічної справи на етнічних українських землях другу чверть XIX ст., пов'язавши її передусім з біографічними працями Євгенія Болховітінова, Д. М. Бантиша-Каменського, М. І. Костомарова, а згодом і їх наступників [16, с. 14, 17–18]. Запропонований дослідницею відлік важко прийняти. На те є ціла низка причин.

По-перше, на нашу думку, не слід змішувати генезу української довідкової біографічної справи зі становленням у ній напряму, пов'язаного з підготовкою біографічних збірників, довідників і слов-

ників у тому вигляді, в якому вони є звичними для сучасного читача. Ці види видань стали лише однією з історично та культурно обумовлених форм упорядкування і функціонування довідкового ресурсу біографічної інформації. Їм передували літописи і хроніки, агіографічні зводи та пом'яники, синописи, різного роду реєстри та генеалогічні розписи – як витoki, як першопочаткові форми вітчизняної довідкової біографічної справи. По-друге, ця генеза не повинна штучно, напряму, категорично обумовлюватися українським Національним відродженням як системоутворюючим чинником розвитку суспільно-політичних процесів. Реальні взаємозв'язки між різними напрямками суспільно-політичного, інтелектуального, культурного поступу українського суспільства були більш складними, обумовлювалися цілим комплексом традиційних, ментальних, соціальних, політичних чинників. Крім того, й витoki Національного відродження сягають останніх десятиліть XVIII ст., а не другої чверті XIX ст., коли процеси формування модерного національного самоусвідомлення набули вже помітного розвитку. По-третє, поступ довідкової біографічної справи не варто розглядати як процес, жорстко обумовлений розвитком науково-методичних засад біографістики. Становлення цієї спеціальної історичної дисципліни в остаточному вигляді відбулося в Україні, взагалі, лише у роки незалежності. Між тим, довідкова біографічна справа існувала і розвивалася, як ми намагалися показати на великому фактичному матеріалі, впродовж багатьох століть у донаукових, описових, часто дуже архаїчних формах, які, проте, цілком задовольняли потреби тогочасних суспільства і влади. Довідкова біографічна справа в її сучасних реаліях так само є недостатньо пов'язаною з теоретичними і методичними здобутками наукової біографістики. Нарешті, по-четверте, спадщина згаданих вище Євгенія Болховітінова, Д. М. Бантиша-Каменського, М. І. Костомарова, чи не більшою мірою належить до сфери російської імперської науки і культури, а не питомо української національної. Принаймні, не вона, за нашими спостереженнями, визначила подальше магістральне спрямування української біографіки загалом, як гостро національно спрямованої, патріотичної частини українського інтелектуально-культурного і суспільно-політичного набутку.

На наш погляд, дійсною генезою, першим періодом розвитку довідкової біографічної справи в етнічних українських землях повинні вважатися століття від її зародження в архаїчних протоформах

за часів Київської Русі і до початків Козацької доби. Другим, відмінним від попереднього в якісному, кількісному, а головне – в світоглядному і суспільно-політичному плані, періодом є час від Козаччини і до того моменту, коли українська біографіка дійсно почала ставати врівень з новочасною європейською наукою, освоюючи вироблені нею методологічні принципи і видавничі форми. На наше переконання, останнє відбулося в Україні не раніше 40-х років XIX ст., тобто на 2–3 десятиліття пізніше, ніж у імперському центрі, і більш ніж на півстоліття пізніше, ніж у країнах Західної Європи. Зрозуміло, не слід при цьому забувати, що розвиток біографічної довідкової справи у Москві і Санкт-Петербурзі на той час значною мірою був пов'язаний з діяльністю саме українських вчених, а обидві російські столиці об'єктивно відігравали роль територіально віддалених від Батьківщини центрів розвитку української гуманітарної науки і культури. Україна у цьому не була поодиноким. Бездержавні народи Центральної Європи за доби Національного відродження теж стикалися з подібним явищем.

Отже, у другій чверті XIX ст. відбувалася не генеза української довідкової біографіки, а розгорнувся вже третій період її послідовного розвитку, що органічно ґрунтувався на здобутках попередніх часів. Якщо ж спробувати, хоча і умовно, більш точно визначити час, коли саме відбулася зміна великих етапів розвитку української довідкової біографіки, й перед нею відкрилися нові, незнані раніше перспективи, слід згадати кілька важливих для наукового і суспільного життя українства подій. Йдеться не лише про розгортання у Києві роботи Археографічної комісії, на чому зазвичай наголошують. Варто звернути увагу на майже одночасну публікацію О. Бодяньським «Історії Русів» (1846) та вже згадуваних раніше «Краткого описания о козацком малороссийском народе и о военных его делах» П. І. Симоновського і «Летописного повествования о Малой России и ея народе и козаках вообще...» О. Рігельмана (1847), а також вихід друком у тому ж 1847 р. другого, суттєво доповненого Д. М. Бантишем-Каменським, видання фундаментального «Словаря достопамятных людей Русской земли»[2]. Згадані епохальні праці, що побачили світ якраз напередодні Весни народів 1848 р., разом з усією сукупністю інших подій наукового і культурного життя у 40-х роках XIX ст., на нашу думку, і можуть вважатися символом започаткування якісно вищого етапу формування національних ресурсів історико-біографічної інформації, втіленої в іме-

нах достойників пам'яті народу. Він був пов'язаний вже з увічненням не лише окремих провідних діячів українського минулого, але й зі спробами створення більш масштабного колективного портрета нації, розгортанням систематичного «збирання імен» доволі широкого загалу відомих і менш відомих учасників історичних подій, діячів освіти і культури. В умовах української бездержавності цей етап, на жаль, не зміг безпосередньо втілюватися у створення фундаментальних універсальних і національних біографічних словників, як це було у розвинутих суверенних європейських країнах. Проте, українська біографіка загалом, і довідкова біографічна справа зокрема, освоїла у середині XIX ст. європейські форми наукового поступу і виробила своє власне національно-патріотичне і соціокультурне спрямування, знайшла свого героя, напрацювала оригінальні видавничі форми публікації матеріалів. В умовах розгортання процесів Українського національного відродження вона дедалі більше перетворювалася на важливе спрямування інтелектуального, суспільно-політичного і культурного руху.

Список використаної літератури

1. Антонович В. Б. Предисловие / В. Антонович // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, сосотоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. XII–XXVII.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей Русской земли, составленный Бантыш-Каменским / Дмитрий Бантыш-Каменский. – Ч. 1–2. – СПб. : Тип. Штаба Отд. Корпуса внутр. стражи, 1847; Ч. 3. – СПб. : Тип. К. Крайя, 1847.
3. Величко С. В. Літопис. Т. 1–2 / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с. ; Т. 2. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Вирський Д. С. «Українне місто» : Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – С. 363–380.
5. Дзира Я. Найдавніший реєстр українського козацтва 1581 року // Україна – козацька держава. – К. : ЕМ-МА, 2007. – С. 40–45.
6. Дорошенко Д. Огляд української історіографії: держав. шк. : Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К. 1996. – XXX, 255 с. : іл.
7. Жиленко І. В. Слово до читача // Синопис київський. Лаврський альманах / ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – Спецвип. 2 : Синопис Київський / І. В. Жиленко. – К. : ВПОЛ, 2002. – С. 4.
8. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / авт.-укладачі Н. І. Мельник-Любовець, О. М. Яцен-

- ко, Т. В. Куриленко. – К. : НБУВ, 2004. – 365 с. – (Джерела української біографістики ; вип. 1).
9. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : матеріали до бібліографії (2001–2003 рр.) / авт.-укладачі Н. І. Мельник-Любовець, О. М. Яценко. – К. : НБУВ, 2006. – 204 с. – (Джерела української біографістики; вип. 2).
10. *Кресін О. В.* Реєстри козацькі // Юридична енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 266–267.
11. *Леп'явко С. А.* Згадки про невідомі козацькі реєстри // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997. – Т. 1. – С. 179–182.
12. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
13. Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
14. [Ляшко С. М.] Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : документи, матеріали, дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко. – К. : НБУВ, 2003. – 688 с.
15. *Ляшко С. М.* Біографічна довідкова справа в Україні (60-і рр. XIX – 40-і рр. XX ст.) : Нариси історії / Світлана Ляшко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – 88 с.
16. *Ляшко С. М.* Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття : історичні та теоретико-методичні засади / С. М. Ляшко. – Запоріжжя, 2010. – 288 с.
17. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. В 3 т. – Т. 1. Отдел исторический. – К. : тип. М. П. Фрица, 1876. – 847 с.
18. *Мицик Ю. А.* Вплив «Кройніки» на українську та російську історіографію XVII–XVIII ст. / Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К. : Наукова думка, 1992. – 336 с.
19. *Попик В. І.* Проблеми відображення в Українському біографічному словнику історичних і культурних зв'язків України з народами Європи та персоналій діячів неукраїнського походження // Українська біографістика: зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 18–29.
20. *Попик В. І.* Полиэтничность украинского общества и проблемы создания Украинского биографического словаря // Диалог украинской и русской культур в Украине: материалы III Международной научно-практической конференции (12–13 ноября 1998 года, г. Киев). – К., 1999. – С. 217–221.
21. *Попик В. І.* Етнічне походження, самоідентифікація та етнокультурна приналежність особи // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 270–277.
22. *Попик В. І.* Проблема історичних і культурних взаємозв'язків слов'янських народів у довідково-біографічній літературі слов'янського світу / В. І. Попик // Українсько-македонський науковий збірник. – К., 2008. – Вип. 3. – С. 198–214.
23. *Попик В. І.* Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації XX століття // Українська біографістика. зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 8–40.
24. *Попик В. І.* Біографістика та дослідження українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків / В. І. Попик // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 7–49.
25. *Попик В. І.* Російські книжкові та електронні енциклопедії, біографічні словники і довідники як джерело формування українських біографічних науково-інформаційних ресурсів / В. І. Попик // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 7–39.
26. *Попик В. І.* Витоки та ранні етапи еволюції ресурсів біографічної інформації // Бібл. вісн. – 2011. – № 3. – С. 33–41.
27. *Попик В. І.* Світовий досвід формування ресурсів історико-біографічної інформації за нової і новітньої доби // Бібл. вісн. – 2011. – № 4 – С. 46–55.
28. *Попик В. І.* Ранні етапи формування ресурсів біографічної інформації на східноєвропейських землях // Бібл. вісн. – 2011. – № 6 – С. 20–27.
29. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
30. *Тернавский Н.* Реєстр Запорозького войска 1756 г. / Николай Тернавский. – Краснодар, 1997. [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://www.vgd.ru/STORY/reestr1.doc> ; <http://www.vgd.ru/STORY/reestr2.doc> ; <http://www.vgd.ru/STORY/reestr3.doc>
31. *Толочко О. П.* Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис: до питання про реконструкцію архетипу // Український археографічний щорічник. – К. : Наукова думка, 1999. – Т. 3–4. – С. 142.
32. *Чена Андріян Іванович* // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D0%BF%D0%B0_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D1%96%D1%8F%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 [редакція статті від 28.09.11, автор не зазначений].
33. *Черниш Н.* До історії українських біобібліографічних словників // Бібл. вісн. – 2009. – № 2. – С. 27.
34. *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / Віталій Чишко. – К., 1996. – 240 с.
35. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами, в Чернигове, 1786 года. Издал М. Судиенко. – К. : Университетская типография, 1851. – 8, 136 с.
36. *Starovolski Simonis.* Sarmatiae bellatores. – Galli: Henricum. Crithium, 1631. – 243 p.; Сучасне перевидання : *Starowolski Szymon.* Wojownicy sarmaccy. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. – Warszawa : Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1979. – 293, 3 s.

УДК 929:002.2(470+571)

Владимир Васильев,директор Научного центра исследований истории книжной культуры РАН,
член-корреспондент РАН**Мария Ермолаева,**зам. директора Научного центра исследований истории книжной культуры РАН,
канд. филол. наук**Биографика деятелей книжной культуры России
(проект Научного центра исследований истории
книжной культуры РАН)**

Авторы статьи представляют первые итоги осуществления проекта «Биобиблиографическая база данных «История отечественной книжной культуры», которая включает персональные статьи, содержащие биографические сведения о деятелях отечественной книжной культуры, а также библиографическую информацию об их трудах.

К л ю ч е в ы е с л о в а: биобиблиографическая база данных «История отечественной книжной культуры», биографика деятелей книжной культуры России, биобиблиография книжного дела, Научный центр исследований истории книжной культуры РАН.

The authors of this article present the first results of the project «Bio-bibliographic database of «The history of national book culture», which includes personal files containing biographical information about figures in the national book culture, as well as bibliographic information about their works. The goal of the project is to cumulate data presented in various sources, the introduction into scientific circulation of previously unknown archival material, forming a set of publications Scientific Research Centre for the History of Book Culture, Russian Academy of Sciences since 2009.

K e y w o r d s: Bio-bibliographic database of «The History of national book culture», biografika of figures of book culture in Russia, bio-bibliography of book study, the Scientific Research Centre for the History of Book Culture.

В настоящее время, в условиях интенсивного развития информационных технологий особое значение приобретает определение новых подходов к изучению, сохранению и использованию книжного наследия, аккумулирующего социальные, культурные достижения общества и занимающего ведущее место в системе современных коммуникаций.

Одним из средств реализации этой задачи, на наш взгляд, является разработка проблем книжной культуры. Это направление имеет междисциплинарный характер и находится в поле зрения специалистов (историков, культурологов, социологов, книговедов, библиотекарей, библиографов) не только России, но и стран СНГ. По мнению ряда исследователей, в настоящее время книжная культура становится тем связующим звеном, которое не только сохраняет интеллектуальные, духовные традиции прошлого, но и обеспечивает их адаптацию в современном информационном пространстве. Поэтому представляется, что дальнейшее изучение ее различных аспектов требует максимально полного раскрытия информационных ресурсов и формирования соответствующей

источниковой базы. В связи с этим представляется необходимой подготовка справочных изданий, где результаты исследований в данной области были бы представлены комплексно, всесторонне. Одним из направлений реализации этой задачи является формирование биобиблиографической базы данных «История отечественной книжной культуры», работа над которой ведется в Научном центре исследований истории книжной культуры РАН, начиная с 2009 г. (в 2009–2010 гг. при финансовой поддержке РГНФ).

Участники проекта уже разработали концепцию исследования, содержащую обоснование его актуальности, а также определили цели, задачи, методы этой работы. Цель проекта – сбор и обобщение биографических сведений о деятелях отечественной книжной культуры, представление библиографической информации об их трудах и литературе о них. Назначение базы данных состояло в кумуляции сведений, представленных в различных источниках, введении в научный оборот ранее неизвестных архивных материалов, формировании свода публикаций по истории отечественной книжной культуры. Был подготовлен и опубликован план-проспект базы данных, составле-

ны перечень персоналий (около 300) и словарь, основой для которого послужили следующие источники: «Книга:Энциклопедия» (М., 1999), «Библиотечная энциклопедия» (М., 2007), сборник «Книга. Исследования и материалы» (1959–2009), «Русские писатели. Биографический словарь» (М., 1989–2007. Т. 1–5), «Русский биографический словарь» (СПб., 1996), «Каталог иллюстрированных изданий». 1725–1860: в 2 т.» (М., 2004) и др.

В ходе разработки концепции исследования перед участниками проекта был поставлен вопрос: можно ли, определив профиль базы данных как историю отечественной книжной культуры, включать в нее сведения о деятелях книги и книжного дела, поскольку, как правило, те, кто изучает проблемы книжной культуры не могут не иметь отношения к книжному делу, а вот обратная связь прослеживается далеко не всегда.

Поэтому, чтобы осуществить обоснованный выбор персоналий для отражения в биобиблиографической базе данных «История отечественной книжной культуры» было рассмотрено соотношение таких базовых понятий, как «книга», «книжное дело», «культура», «книжная культура». Об этом хотелось бы сказать подробнее.

Если говорить о дефинициях понятия «книга», то, по мнению Е. Л. Немировского, можно выделить три аспекта характерных определений¹: описательный, когда книга рассматривается как предмет материальной культуры; содержательный (рассматривается общественная, политическая и научная сущность книги; комбинированный (внешние признаки книги связывают с ее содержанием, читательским назначением).

Книгу как многоаспектное явление характеризуют, в частности, и как форму закрепления, передачи информации (текстовой и/или иллюстрационной) во времени и пространстве, и как знаковую систему, и как продукт, объект «использования книжного дела», и как сложный объект, представляющий «материально-конструктивную и художественную цельность»², и как объект, который «не только фиксирует и распространяет культурные достижения, но и служит действенным инструментом формирования новых культурных ценностей»³.

Практически во всех исследованиях, так или иначе связанных с книгой, прослеживается взаимосвязь книги и культуры. Книга оценивается как «источник культурной жизни» (М. Н. Куфаев), «средство просвещения», «предмет искусства», «образец материальной культуры эпохи» (В. Н. Ляхов), «чрезвычайно важная часть истории культуры челове-

ства» (Д. С. Лихачев), «часть общественной культуры, определенного периода» (А. А. Сидоров). Примеры, характеризующие связь книги и культуры, можно было бы продолжать и продолжать⁴.

Книжное дело чаще всего определяют как систему взаимосвязанных отраслей культуры и практической деятельности, связанных с созданием и изготовлением книги, ее распространением и использованием. Е. Л. Немировский, например, в состав книжного дела включает издательское дело, полиграфическое производство, книжную торговлю, библиотечное и библиографическое дело⁵. Однако следует отметить, что в настоящее время разброс мнений о составе книжного дела достаточно велик, причем прослеживается явная тенденция роста множества позиций, что особенно проявляется в последние годы в связи с попытками ряда дисциплин, всегда входивших в состав книговедения, добиться полной научной самостоятельности. Во многом это обусловлено быстрым прогрессом в развитии информационных технологий, оказывающих влияние на предметную область исследований в сфере библиотековедения и библиографии. Например, библиотеки имеют дело уже не только с книгой, но и с другими носителями информации, новыми формами ее представления, прежде всего электронными.

При разработке концепции исследования книжная культура определялась как самостоятельное междисциплинарное научное направление и рассматривалась как сложная многоуровневая система, включающая такие подсистемы, как культура книги, культура чтения, культура книгораспространения и обширный массив наполняющих ее структурных элементов.

Книга, книжная культура – неотъемлемая часть отечественной и мировой культуры, рассматриваемой как «исторически определенный уровень развития общества и человека, выраженный в типах и формах организации жизни и деятельности людей, а также создаваемых ими материальных и духовных ценностей»⁶.

Таким образом, книга, книжное дело, книжная культура и научные дисциплины, изучающие их суть, историю, теоретико-методологические аспекты (книговедение, теория и история культуры, история науки и техники, отечественная и всеобщая история) «работают» в едином поле форм и функций культуры, образуя в существенной степени прочные связи («прямые и обратные») с культурным потенциалом общества и достижениями цивилизации той или иной исторической эпохи, а в центре их деятельности – единый «образ» – Книга.

Все это позволило при формировании базы данных применять как сравнительно новый обобщающий термин «деятели книжной культуры», так и термины ранее употреблявшиеся в печати «деятели книги» и «деятели книжного дела».

Таким образом, объектом настоящего исследования стала деятельность издателей, книготорговцев, библиотекарей, библиографов, иллюстраторов, а также ученых, писателей, общественных деятелей, которые своими практическими делами либо исследовательской работой привнесли те или иные инновации в вышеуказанные направления. Это могли быть как итоги теоретических разработок, так и прикладные решения по развитию каких-либо элементов книжной культуры (или их групп), например, по совершенствованию аппарата издания или по рациональному использованию шрифтов с целью улучшения оформления полос.

Была разработана структура биографических статей, отражаемых в базе данных. Она включала следующие сведения: фамилия, имя, отчество, годы жизни, социальное положение, служебная и научная деятельность, творческие наработки в той или иной сфере книжного дела и книжной культуры. В структуру биографических статей также входили библиографические списки, отражающие труды деятелей книжной культуры, литература о них, а также соответствующие архивные материалы.

В ходе работы по созданию информационной системы были выявлены и обработаны массивы основных биографических, библиографических материалов, а также сведений об архивных фондах, связанных с деятелями книжной культуры. В частности, был обработан личный архив Н. М. Сикорского (Научный центр исследований истории книжной культуры), начата работа над фондами Б. С. Боднарского (Отдел рукописей Российской государственной библиотеки), П. Н. Беркова (Санкт-Петербургский филиал архива РАН), А. И. Маркушевича (архив РАН), Н. В. Здобнова (архив Государственной публичной исторической библиотеки).

Был установлен хронологический охват исследования с 1708-го по 2008 г., для оптимизации работы произведено деление списка персоналий по двум хронологическим периодам: с 1708-го по 1917 г. и с 1917-го по 2008 г., а также на условные рубрики «Российские книгоиздатели», «Российские библиотечные деятели», «Российские библиографы», «Российские библиофильеры», «Российские ученые», «Искусство книги», «Деятели книжной культуры XVIII века».

Участники проекта собирали материалы по направлениям исследования, работая в научных библиоте-

ках: Российской государственной библиотеке, Российской национальной библиотеке, библиотеке РАН, Государственной публичной исторической библиотеке; архивах: архиве РАН, Санкт-Петербургском филиале архива РАН, Российском государственном архиве древних актов; информационных учреждениях: Институте научной информации по общественным наукам РАН, Российской книжной палате. При изучении источников была пополнена картотека персоналий, выявлены ученые, писатели, библиотекари, библиографы, сферой деятельности которых явилось изучение различных направлений книжной культуры. В то же время некоторые персоналии, деятельность которых в области книжной культуры не нашла подтверждения, были исключены из базы данных.

В ходе работы исследователи сталкивались с определенными трудностями при поиске и проверке фактографических данных, поскольку в некоторых случаях противоречивые сведения содержались в авторитетных энциклопедических изданиях и библиографических словарях. Их приходилось перепроверять по дополнительным источникам. Таким образом, биографика деятелей книжной культуры оказалась недостаточно разработанной. Предстоит еще серьезная работа в этом направлении.

Не случайно начальным хронологическим периодом исследования был выбран XVIII в. Крупнейшие преобразования, осуществляемые в этот период, способствовали развитию книжного дела. В результате интенсивной практической деятельности, осуществляемой в различных его отраслях, стали формироваться основы знаний по проблемам книжной культуры, которые были направлены как на совершенствование самой книги, так и областей, связанных с ее производством, распространением и использованием.

Следует отметить, что наряду с известными персоналиями XVIII в. (писателями, учеными, государственными деятелями) в базе данных содержатся имена, впервые введенные в научный оборот. Это филолог и поэт В. К. Тредиаковский, механик и изобретатель И. П. Кулибин, историк М. М. Щербатов. Сведения о них отсутствуют в специальных книговедческих изданиях. Тем не менее в некоторых их работах содержатся воззрения на составляющие книжной культуры. Об этом хотелось бы рассказать подробнее.

Так, в работе В. К. Тредиаковского «Разговор о правописании» («Разговор между чужестранным человеком и российским об орфографии старинной и новой и о всем, что принадлежит к сей материи») ⁷, посвященной проблемам формирования отечественной орфографии, рассматривались различные

аспекты эстетики книги, обусловленные особенностями ее шрифта. Анализируя государственные документы и материалы, В. К. Третьяковский сделал вывод об оригинальности графики гражданского шрифта, отличающей ее от латинской. В представленной в базе данных биографической статье отмечается, что заслуга ученого заключается в том, что он рассмотрел пропорции шрифта и подробно описал его особенности, используя специальную терминологию. В частности, при описании букв были применены понятия «готика», «пропорция», «мерность», «чистота», «букв фигура». По мнению исследователей, термины «пропорция» и «готика» были введены в научный оборот именно В. К. Третьяковским. Он также показал влияние европейского шрифта на гражданский, затронул проблемы разработки шрифтов Академией наук, рассмотрел шрифты, используемые в академическом книгоиздании.

Таким образом, в вышеназванной работе В. К. Третьяковского была предпринята попытка разработки теоретических и эстетических основ шрифта, была заложена система знаний о шрифте, разработан терминологический аппарат, установлены критерии для различных видов шрифта. Все это оказало определенное влияние не только на развитие полиграфического производства, но и на культуру книги.

Значительный вклад в создание и модернизацию технической базы Академической типографии внес И. П. Кулибин. На основе изучения архивных материалов было установлено, что он, значительно усовершенствовав типографское оборудование, способствовал совершенствованию техники книгопечатания и научного книгоиздания в целом.

Распространение просветительских идей во второй половине XVIII в. положило начало изучению чтения в России. Оно рассматривалось как обязательное средство духовного развития личности в русле общекультурных ценностей. Задача чтения в этот период состояла не только в приобретении новых знаний, но и в усвоении содержащихся в книгах идей, воспитании ума и характера. Эта концепция получила в обществе достаточно широкое распространение. Предпринимались попытки определить назначение чтения, особенности его организации, а также установить, какая литература необходима для образования и просвещения. С этих позиций интерес представляет педагогическое сочинение историка М. М. Щербатова «О способах преподавания разная науки»⁸. Оно посвящено рассмотрению разработанной им методики обучения различным дисциплинам: математике, географии,

истории, естествознанию. В контексте образовательного процесса ученый рассматривает чтение как важнейшее средство обучения грамоте, которое, по его мнению, должно проходить постепенно. При этом крайне важен выбор рекомендуемых книг, поскольку чтение есть важнейшая составляющая образовательного процесса. По мнению М. М. Щербатова, начинать надо с букварей, азбук и Евангелия. В дальнейшем для получения знаний следует читать сочинения греческих и римских авторов, а также произведения М. В. Ломоносова, А. П. Сумарокова. Очень важно, чтобы чтение осуществлялось под руководством наставника, который должен объяснять ученику непонятные места.

В общей сложности при формировании информационного массива в научный оборот удалось ввести сведения о 15 персоналиях (ученых, библиофилах, книгораспространителях, художниках и др.).

В результате исследования был подготовлен пилотный проект базы данных «История отечественной книжной культуры», включающий около 300 биографических статей. Он размещен на демонстрационном диске, а также представлен на сайте Научного центра исследований истории книжной культуры. В настоящее время осуществляется его доработка по замечаниям, высказанным в экспертных заключениях, а именно ведется уточнение биографических данных, библиографических списков, оформление ссылок на соответствующие архивные материалы.

В ходе работы над проектом в специальной печати было опубликовано 13 статей, отражающих направления исследования и подходы к их реализации⁹.

С итогами исследования и полученными результатами участники проекта выступали на международных научных конференциях: XII Международной научной конференции по проблемам книговедения «Наука о книге. Традиции и инновации» (Москва, 28–30 апреля 2009 г.), «Славянское книгопечатание и культура книги» (Минск, 16–18 сентября 2009 г.), «Федоровские чтения 2009» (Москва, 23 декабря 2009 г.), «Книжная культура. Опыт прошлого и проблемы современности» (Москва, 24–25 ноября 2010 г.), на Международном библиографическом конгрессе (Санкт-Петербург, 21–23 сентября 2010 г.), Вторых чтениях имени Н. М. Сикорского (Москва, 26 мая 2010 г.).

В процессе их обсуждения участники всех вышеназванных научных форумов отмечали, что проект носит комплексный междисциплинарный характер и имеет широкий охват как в тематическом, так и в хронологическом аспектах. Также выска-

зывались предложения продолжать и расширять исследование, привлекая к его осуществлению не только книговедческие центры Российской Федерации, но и исследовательские коллективы стран, которые входят в Содружество Независимых Государств (в частности, Беларуси и Украины).

Бесспорно, что для продолжения столь важной работы необходимо формирование теоретико-методологических основ по созданию системы критериев, которые бы позволили обеспечить объективный выбор персоналий для включения их в биобиблиографическую базу данных.

Примечания

¹ *Немировский Е. Л.* Книга // Книга : Энциклопедия. – М., 1999. – С. 299.

² Там же. – С. 300.

³ *Добровольский В. В.* Книга как универсум культуры // Десятая международная научная конференция по проблемам книговедения : тез. докл. – М., 2002. – С. 27–28.

⁴ Подробнее см. *Васильев В. И.* Книга и книжная культура на переломных этапах истории России. – М., 2005. – С. 8–16.

⁵ *Немировский Е. Л.* Книжное дело // Книга : Энциклопедия. – С. 326.

⁶ Российский энциклопедический словарь. – М., 2001. – Кн. 1. – С. 784.

⁷ *Тредиаковский В. К.* Сочинения. – СПб., 1849. – Т. 3. – С. 3–88.

⁸ *Щербатов М. М.* О способах преподавания разных наук // *Щербатов М. М.* Сочинения. – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 441–455.

⁹ *Бакун Д. Н., Николенко А. В., Ермолаева М. А.* Книжная культура-бытие в Интернете // Мир библиографии. – 2009. – № 6. – С. 43–44; *Бакун Д. Н., Фурсенко Л. И.* База данных «История отечественной книжной культуры» // Библиография. – 2009. – № 6. – С. 43–44; *Васильев В. И., Бакун Д. Н., Ермолаева М. А.* Новый проект Научного центра исследований истории книжной культуры РАН при НПО «Издательство «Наука»» – биобиблиографическая база данных «История отечественной книжной культуры» // Книга. Исследования и материалы. – 2009. – Сб. 91. – Ч. 1–2. – С. 63–79; *Васильев В. И., Николенко А. В., Бакун Д. Н., Ермолаева М. А.* Деятели книжной культуры России. Отражение в новой биобиблиографической базе данных «История отечественной книжной культуры» // Известия вузов. Проблемы полиграфии и издательского дела. – 2009. – № 6; *Сайко Е. А.,*

Вдовина Н. В., Дмитриева Н. Ю. «Уроки» книжной культуры в медиaprостранстве // Университетская книга. – 2009. – № 11. – С. 72–73; *Бакун Д. Н.* Доклад М. И. Ахуна «Биобиблиография как вспомогательная историческая дисциплина» // Книжная культура. Опыт прошлого и проблемы современности : материалы Международной научной конференции (Москва, 24–25 ноября 2010 г.). – С. 32–35; *Бакун Д. Н.* Актуализация наследия Н. М. Лисовского в контексте научного проекта «Биобиблиографическая база данных «История отечественной книжной культуры» // Библиотеки в информационном пространстве : проблемы и тенденции развития : материалы II Международной конференции молодых ученых и специалистов. Минск, 2009 (электронный ресурс); *Дмитриева Н. Ю., Вдовина Н. В.* Писатель–художник–книга в проекте Научного центра исследований истории книжной культуры РАН «Биобиблиографическая база данных «История отечественной книжной культуры»» // Книжная культура. Опыт прошлого и проблемы современности : материалы Международной научной конференции (Москва, 24–25 ноября 2010 г.). – С. 122–128; *Васильев В. И., Ермолаева М. А., Вдовина Н. В.* Книжная культура и современное развитие науки о книге // Известия высших учебных заведений. Проблемы полиграфии и издательского дела. – 2010. – № 6; *Ермолаева М. А.* Ученые XVIII века в биобиблиографической базе данных «История отечественной книжной культуры» // Книжная культура. Опыт прошлого и проблемы современности : материалы Международной научной конференции (Москва, 24–25 ноября 2010 г.). – С. 122–128; *Николенко А. В.* Биобиблиографическая база данных «История отечественной книжной культуры» (новый проект Научного центра исследований истории книжной культуры) // Библиотеки в информационном пространстве : проблемы и тенденции развития : материалы II Международной конференции молодых ученых и специалистов. – Минск, 2010 (электронный ресурс); *Николенко А. В.* Василий Андреевич Верещагин (1859–1931) : неизвестные страницы биографии // Книга. Исследования и материалы. – 2010. – Сб. 93. – Ч. 1–2. – С. 180–198; *Николенко А. В.* Научно-исследовательский институт книговедения и Музей книги, документа и письма : К научной биографии П. Н. Беркова (1896–1969) // Книжная культура. Опыт прошлого и проблемы современности : материалы Международной научной конференции (Москва, 24–25 ноября 2010 г.). – С. 242–247; *Сайко Е. А., Вдовина Н. В., Фурсенко Л. И.* Книжная культура в аспекте интернет-ресурсов // Культурнавигатор. 2010. – М., 2010.

Інформаційно-аналітичне забезпечення педагогічної науки, освіти і практики

9–11 листопада 2011 р. Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В. О. Сухомлинського Національної академії педагогічних наук України (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського), науковою бібліотекою Державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (ПХДПУ ім. Г. Сковороди) та Українською бібліотечною асоціацією (УБА), за сприяння Національної академії педагогічних наук України (НАПН України), Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (МОНмолодьспорт України) було проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Науково-методичні та організаційні засади інформаційно-аналітичного забезпечення педагогічної науки, освіти і практики: стан та перспективи».

Зібрання проходило на базі двох наукових бібліотек: бібліотеки ПХДПУ ім. Г. Сковороди і ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. У центрі уваги конференції перебували підсумки науково-дослідної роботи (НДР), яка проводилась ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського упродовж 2008–2011 рр. за темою «Науково-методичні та організаційні засади інформаційно-аналітичного забезпечення педагогічної науки, освіти і практики: стан та перспективи» (наук. кер. – канд. іст. наук О. М. Яценко).

Актуальність цієї НДР полягала у необхідності подолання невідповідності між зростанням ролі педагогічної науки та освіти України у розвитку сучасного суспільства та рівнем їх інформаційно-аналітичного забезпечення. З огляду на проблеми становлення України як незалежної держави, складності її економічного розвитку, обмеженість ресурсів, та виходячи із сучасних завдань задоволення інформаційних потреб користувачів: управлінців, науковців, викладачів, практичних працівників навчальних закладів різного рівня, перед ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського постало важливе завдання щодо створення ефективної системи інформаційно-аналітичного забезпечення вітчизняної педагогічної науки та освіти. Визначальним засобом вирішення цієї проблеми є впровадження сучасних інформаційно-комунікативних технологій в бібліотечно-бібліографічні процеси й операції на основі принципово нових підходів до підготовки і представлення інформації, формування та використання в бібліотечних установах галузі сучасних електронних інформаційних ресурсів.

Головною метою, проведеного ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, дослідження є визначення й обґрунтування теоретичних, методичних та техно-

логічних основ системи інформаційно-аналітичного забезпечення педагогічної науки, освіти і практики України.

У процесі виконання НДР були реалізовані такі завдання:

- виявлено, визначено й обґрунтовано сутність, принципи, структуру, зміст і функції інформаційно-аналітичної діяльності бібліотеки у питаннях забезпечення педагогічної науки та освіти в Україні актуальною інформацією;
- відпрацьовано методiku і технологію укладання окремих видів оглядово-аналітичних видань для бібліотечних працівників;
- розроблено і підготовлено до друку рукописи науково-методичних рекомендацій: Укладання інформаційно-аналітичних документів: методичні рекомендації / укл. О. М. Яценко – К., 2010; Укладання оглядових документів: практичний посібник / О. М. Яценко. – К., 2011, які до кінця року надійдуть до бібліотек мережі;
- розроблено Концептуальну модель системи інформаційно-аналітичного забезпечення педагогічної науки, освіти і практики України / О. М. Яценко. – К., 2011. – 27 с., в якій визначено стратегію формування, функціонування та розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення педагогічної науки і освіти за умов взаємодії підрозділів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, мережі освітянських бібліотек;
- розроблено методичні аспекти корпоративного наповнення галузевих бібліографічних та реферативних електронних баз даних;
- розпочато обмін бібліографічними електронними записами між ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та бібліотеками освітянської мережі МОНмолодьспорту України, НАПН України для формування галузевої електронної бази даних «Періодика» у цих бібліотеках;

Ці та інші питання оприлюднювались, обговорювались на міжнародній науково-практичній конференції, в якій взяли участь понад 100 осіб. Серед них: представники Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, провідні фахівці національних та державних бібліотек, зокрема, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук, наукових бібліотек ВНЗ III–IV р.а. з різних регіонів України, Інституту проблем реєстрації інформації, Інститу-

ту інноваційних технологій і змісту освіти, співробітники УБА, ТОВ «Спеціалізований Центр БАЛП», президент Форуму видавців у Львові, науковці з Російської Федерації, лауреати Всеукраїнського конкурсу «Шкільна бібліотека» у 2010/2011 навчальному році та ін.

Відкрив конференцію проректор з наукової роботи ПХДПУ ім. Г. Сковороди, канд. філол. наук, доцент **С. М. Рик**, який привітав учасників форуму. Виступаючи з доповіддю він детально висвітлив роль і значення бібліотеки, інформації в умовах реформування та модернізації освіти в Україні.

З вітальним словом до учасників зібрання на пленарному засіданні звернулася директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, канд. іст. наук, заслужений працівник культури України **П. І. Рогова**, яка висловила щиру подяку від себе особисто та від учасників конференції ректору ПХДПУ ім. Г. Сковороди академіку В. П. Коцуру, проректорам, професорсько-викладацькому складу та фахівцям бібліотеки за сприяння у проведенні даної конференції та належну її організацію.

З доповіддю про результати НДР «Науково-методичні та організаційні засади інформаційно-аналітичного забезпечення педагогічної науки, освіти і практики України» виступив науковий керівник НДР, старш. наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук **О. М. Яценко**, який зазначив, що зусиллями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та бібліотек мережі НАПН України, МОНмолодьспорту України інформаційно-аналітичне забезпечення педагогічної науки, освіти і практики України поступово удосконалюється: поповнюються новою інформацією бібліографічні та реферативні галузеві БД, проводиться моніторинг засобів масової інформації та Інтернет-середовища, актуалізуються теми оглядів, при їх підготовці використовуються матеріали з розвитку освіти далекого й близького зарубіжжя. Для оприлюднення оглядових і аналітичних документів активно використовується як портал ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, так і періодичні фахові видання, зокрема журнал «Педагогіка і психологія». Проведені у ході дослідження заходи, втілення у практичну діяльність ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та мережі бібліотек відповідних технологій, процесів, операцій – все це важливі елементи вирішення теоретичних, методичних та організаційних проблем з інформаційно-аналітичного забезпечення освітянської галузі України. Здійснене оптимізує означену діяльність, унормовуючи роботу наукових співробітників, організовуючи процеси зі створення системи інформаційної підтримки базової діяльності користувачів інформації та інформаційного забезпечення управлінських рішень. На завершення доповідач окреслив стратегію розвитку інформаційно-аналітичного напрямку роботи ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

На пленарному засіданні з доповідями також виступили: зав. кафедри філософії Київського університету туризму, економіки і права, д-р філос. наук **О. О. Базалук**, який висвітлив актуальні аспекти взаємодії філософії освіти і бібліотечної справи, а саме, теорії когнітивного

розвитку Жана Піаже; PR-менеджер Української бібліотечної асоціації **О. Є. Бояринова** повідомила про ресурси і послуги Української бібліотечної асоціації для освітянських бібліотек України; старш. наук. співробітник НБУВ **Ю. М. Половинчак** розповіла про інформаційно-аналітичну діяльність Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зав. відділу науково-методичної роботи та наукового реферування Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук, д-р. пед. наук **В. В. Дерлеменко** зупинився на інформаційно-бібліотечному забезпеченні аграрної науки, освіти і практики в умовах сьогодення. Директор бібліотеки ПХДПУ ім. Г. Сковороди **О. І. Шкира** у своєму виступі «Поліфункціональний характер процесу моделювання бібліотечного простору ДВНЗ «ПХДПУ імені Григорія Сковороди» розкрила основний напрям діяльності бібліотеки університету – створення та розвиток бібліотечно-інформаційного простору університету й удосконалення діяльності бібліотеки як інформаційного центру даного закладу шляхом опанування інноваційних технологій. Доповідачка провела екскурсію бібліотекою, під час якої учасники конференції ознайомилися з широким спектром інформаційно-бібліотечної діяльності установи, й продемонструвала просторовий образ бібліотеки ПХДПУ ім. Г. Сковороди.

Наступного дня робота конференції продовжилася у секціях: Секція 1. «Інноваційна діяльність – стратегічний напрям розвитку спеціальних бібліотек України»; Секція 2. «Шкільні бібліотеки та освіта в контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів».

На секційному засіданні «Інноваційна діяльність – стратегічний напрям розвитку спеціальних бібліотек України» з доповіддю виступила директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського **П. І. Рогова**, яка розкрила перспективи розвитку бібліотечно-інформаційного забезпечення педагогічної науки і освіти в умовах інформатизації. Нині, наголосила доповідачка, освітянські бібліотеки мають не тільки накопичувати і пропонувати інформацію, а й надавати доступ до віддалених джерел інформації, якими є масив метаданих, залучені інформаційні послуги тощо. Вона підкреслила, що головним завданням ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, бібліотек мережі на сучасному етапі є створення єдиного вікна доступу до освітніх ресурсів. П. І. Рогова також проаналізувала зусилля провідних бібліотек освітянської мережі, спрямовані на створення електронних каталогів, електронних бібліотек, електронної доставки документів тощо. Було констатовано, що інформатизація освітянських бібліотек розпочалася, хоча її рівень у кожного виду бібліотек мережі різний, потрібна системність і послідовність у подальшому розвитку цього процесу, зокрема у технічному, програмному забезпеченні, підвищенні кваліфікації кадрів тощо.

Про інформаційну роботу бібліотек, зокрема про підготовку галузевої реферативної інформації з питань педагогіки, психології та освіти для задоволення інформаційних потреб освітян, йшлося у доповіді мол. наук. співробітника ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського **Н. Крочової**.

Вона охарактеризувала стан та перспективи галузевого сегмента у формуванні загальнодержавної реферативної бази даних «Україніка наукова» та галузевої реферативної БД, у створенні яких беруть участь 14 освітянських бібліотек. Наук. співробітник ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського **Т. Букшина** торкнулася питань реферування періодичних та продовжуваних видань Інститутів післядипломної педагогічної освіти (ІППО) України за 2008–2011 рр. Виступ старш. наук. співробітника ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, канд. техн. наук **Ю. Артемова** був присвячений аналізу структурних інформаційних ресурсів з педагогіки і освіти та розміщенню їх на порталах–інсайтах в Інтернеті. Його колега з відділу аналітичної роботи бібліотеки, канд. наук держ. управління **О. Карпенко** розглянув теоретичні аспекти проблематики аналітичного мислення бібліотечно-фахівця у процесі формування вторинної інформації. Наук. співробітник ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського **Н. Зоріна** у своєму виступі висвітлила стан і перспективи аналітичного опрацювання статей з наукових збірників і організації електронного каталогу в освітянських бібліотеках на засадах кооперування. У доповіді зав. відділу ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського **Н. Мацібори** йшлося про досвід та актуальні аспекти зберігання бібліотечно-інформаційного ресурсу, як традиційні, так і новітні технології. Змістовністю вирізнялися виступи керівника проєктів «ІКТ» в культурі, науці, освіті ТОВ «Спеціалізований центр БАЛП» **О. Баркової**, яка поінформувала про технології та якість оцифрування бібліотечних фондів, формування цифрових ресурсів, та директора наукової бібліотеки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка **І. Чайки** щодо впровадження навчального курсу «Інформаційна культура студента», який пройшов успішну апробацію на профільному факультеті вишу.

На секції також було розглянуто низку важливих питань, пов'язаних з модернізацією наукових бібліотек шляхом перетворення їх у сучасні бібліотечно-інформаційні центри ВНЗ: про вебдвануальні сервіси як засоби співпраці бібліотек говорила заст. генерального директора Національної наукової медичної бібліотеки України **Г. Нежурбіда**; про технологію наповнення реферативної бази даних «Україніка наукова» розповів пров. інженер ІПРІ НАН України **С. Кириленко**; напрями використання інтегрованої РБД «Україніка наукова» висвітлила мол. наук. співробітник ІПРІ **С. Домбровська**; результати анкетування, здійсненого для аналізу інформаційних потреб користувачів у документах іноземними мовами, оприлюднила зав. відділу ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського **А. Жесткова**. У виступах директора наукової бібліотеки Української інженерно-педагогічної академії **Н. Ніколаско** та директора бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського **В. Білоус** йшлося про використання традиційних і новітніх ресурсів у діяльності наукових бібліотек вишів.

Не менш плідною була робота і секції «Шкільні бібліотеки та освіта в контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів», в рамках якої перед шкільними бібліотекарями та методистами з бібліотечних

фондів виступили представники МОНмолодьспорту України – головний спеціаліст Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти **О. Корнілова**; нач. відділу зв'язків із громадськістю та навчально-методичного забезпечення виховного процесу в навчальних закладах **О. Вернидуб**; нач. відділення організації видання навчальної літератури Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України **О. Ніколюк**, президент Форуму видавців у Львові **О. Коваль**, яка окреслила плани співпраці зі шкільними бібліотеками з проблем дитячого читання за безпосередньої підтримки ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

На секції було також розглянуто низку важливих питань, пов'язаних з модернізацією шкільних бібліотек, шляхами перетворення їх у сучасні бібліотечно-інформаційні центри загальноосвітніх навчальних закладів, а саме: паспортизацією шкільних бібліотек, здійсненою за ініціативою ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та за підтримки МОНмолодьспорту України і НАПН України вперше в країні. Увага присутніх концентрувалася на питаннях, які потребують термінового розгляду. Зокрема, це нормативно-правове забезпечення, матеріально-технічний стан, кадрове забезпечення, ресурсна база, інформаційне забезпечення, науково-методичне забезпечення шкільних бібліотек.

За результатами конференції її учасники ухвалили рекомендації, в яких зазначено таке:

- ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського спрямувати наукові дослідження на питання, пов'язані з розвитком бібліотек як науково-інформаційних та освітніх комплексів, що забезпечують накопичення, використання та розповсюдження знань;
- активізувати роботу ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та освітянських бібліотек мережі з формування інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу в традиційній та електронній формі та забезпечення вільного доступу до нього;
- створити єдине вікно доступу на порталі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського до територіально-розподілених електронних ресурсів мережі освітянських бібліотек МОНмолодьспорту України та НАПН України;
- забезпечити раціональне введення, підтримку та збереження в електронному вигляді аналітичної, біографічної та реферативної інформації з питань педагогіки, психології, освіти;
- проводити системні дослідження з актуальних питань освітянської галузі на основі зібраної та упорядкованої у бібліографічних та реферативних БД інформації;
- ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського поглиблювати і розширювати роботу щодо систематичного укладання оглядово-аналітичних матеріалів різних видів, які містять висновки та рекомендації для розв'язання актуальних проблем психолого-педагогічної тематики у друкованій та електронній формі, урізноманітнити їх тематику та підвищити якість;
- провідним бібліотекам мережі активізувати роботу з інформаційно-аналітичного забезпечення фахових

- інформаційних потреб професорсько-викладацького складу вишів;
- активізувати корпоративну співпрацю освітянських бібліотек зі створення електронного галузевого бібліографічного та реферативного ресурсу;
 - розширити галузевий сегмент реферативної інформації з питань педагогіки, психології, освіти у загальнодержавній реферативній базі даних «Україніка наукова» та в УРЖ «Джерело» шляхом залучення незадіяних у корпоративній співпраці бібліотек вищих навчальних закладів та інститутів післядипломної педагогічної освіти;
 - запропонувати редакції УРЖ «Джерело» започаткувати нову серію «Культура. Наука. Освіта»;
 - поглиблювати співпрацю ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та бібліотек мережі щодо обміну аналітичними бібліографічними записами для створення галузевої бази даних «Періодика»;
 - придбати конвертор записів з метою залучення до обміну аналітичними бібліографічними записами бібліотеки, що працюють в різних автоматизованих бібліотечно-інформаційних системах;
 - започаткувати на веб-порталі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського сторінку «Кооперативна діяльність мережі освітянських бібліотек МОНмолодьспорту України та НАПН України»;
 - контролювати та вдосконалювати єдині підходи й

- науково-методичні засади щодо створення бібліографічної та реферативної інформації у БД;
- звернутися з листом до Департаменту атестації кадрів МОНмолодьспорту України (колишня Вища атестаційна комісія України) щодо публікації у «Атестаційному віснику Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України» (колишній «Бюлетень вищої атестаційної комісії України» прикладів оформлення бібліографічного опису у списку джерел, який наводиться у дисертації та списку опублікованих робіт в авторефераті відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис»;
 - підвищити ефективність використання інформаційно-аналітичних матеріалів шляхом проведення відповідних рекламних акцій у галузевих ЗМІ;
 - оптимізувати процеси інформаційно-аналітичного супроводження державно-управлінських рішень у сфері освіти;
 - впроваджувати нові бібліотечні послуги з використанням Інтернет (віртуальне консультування, вебінари, замовлення літератури та електронна доставка документів).

Інга Коваленко,
зав. відділу ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Наталія Крпочева,
мол. наук. співробітник ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Система ІРБІС у бібліотеках НДУ НАН України

18 листопада 2011 р. відбулося стажування за програмою ІРБІС для керівників і працівників бібліотек НДУ НАН України, розташованих у м. Києві. Заняття було організовано за сприяння Інформаційно-бібліотечної ради НАН України, НБУВ та Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена, на базі якого і проходив цей захід. У його проведенні взяв участь президент Асоціації користувачів системи ІРБІС в Україні Л. З. Рудзький.

Відкриваючи стажування, учений секретар ІБР НАН України **Г. І. Солоїденко** відзначила, що картина впровадження програми ІРБІС в країні досить строката. Нині за цією програмою в Україні працює понад 300 бібліотек – це більшість бібліотек вишів, обласних та державних бібліотек. Позитивним, з огляду на співпрацю, є використання програми ІРБІС академічними установами Сибірського відділення Російської академії наук. Доповідка констатувала, що певного досвіду роботи з цією програмою набули і бібліотеки системи НАН України, спочатку працюючи з демоверсією, а згодом з окремими її модулями та АРМами. Бібліотека Інституту зоології більше десяти років працює над впровадженням програми ІРБІС і має тут вже досить вагомий здобутки.

Було наголошено на наступності та послідовності тематики занять з підвищення кваліфікації інформаційно-бібліотечних працівників мережі бібліотек НДУ НАН України. Слухачів неодноразово долучали до вивчення теоретичних і практичних засад функціонування програми ІРБІС, знайомлячи з досвідом:

- корпоративної каталогізації періодичних видань у системі медичних бібліотек (Національна наукова медична бібліотека України);
- впровадження АБС ІРБІС у бібліотеці Київського національного університету технологій та дизайну;
- формування електронного каталогу в бібліотеці Інституту археології;
- можливостями роботи демоверсії у бібліотеці Інституту проблем міцності ім. Г. С. Писаренка.

А нещодавно фахівці бібліотек НДУ НАН України мали змогу ознайомитися і з альтернативним проектом, зокрема, АБС «Український Фондовий Дім» Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На завершення свого виступу Г. І. Солоїденко порадила присутнім ретельно опрацювати аналітичні матеріали, вміщені у інформаційно-

аналітичному огляді «Робота бібліотек НДУ НАН України у 2010 році» Вип. 15 та 16. Зокрема, інформацію про аналіз якісного рівня наповнення сайтів бібліотек та представлення інформаційних ресурсів бібліотек на порталах наукових установ, вивчення даних використання електронних ресурсів, передплачених НБУВ для своїх користувачів і для конкретних наукових установ НАН України.

До проведення занять було залучено і зав. бібліотеки Інституту зоології **Л. М. Ластікову**. Як зазначила керівник бібліотеки, з дня обрання колективом програми ІРБІС минуло вже 10 років. І в тому, що діяльність з її впровадження була успішною – величезна заслуга адміністрації установи, допомога якої завжди була своєчасною і дієвою. Спочатку було визначено пріоритетні напрями запровадження автоматизованої бібліотечної системи. Зважаючи на 90-річну історію бібліотеки, унікальність її фондів, наявність цінних колекцій, приміром, галузевих періодичних видань (882 назви періодичних видань, понад 94 тис. зареєстрованих номерів), комплектність яких практично збережена від заснування періодичного видання (найстаріше – з 1825 р.) й до наших днів; цінну колекцію відбитків, зокрема, репресованих авторів, книги яких було в основному знищено, робота зі створення ЕК розпочалася з визначення раритетних фондів (до 1900 р.), введення аналітичної інформації про періодичні видання. Опрацювання видань за програмою ІРБІС чітко розподілялося між працівниками бібліотеки залежно від їхньої спеціалізації та досвіду роботи з окремими видами документів.

Наступним етапом впровадження ІРБІС стала орієнтація на збирання і використання в роботі запитів користувачів, тематичних списків і добірок літератури, виконаних бібліотекою. В перспективі планується сканування алфавітного каталогу, хоча і сьогодні можна здійснювати пошук в електронному каталозі за ключовими словами. На часі – створення електронної картотеки праць співробітників Інституту. Нині для отримання такої інформації можна скористатися пошуковим ресурсом «Автор–співробітник».

Найважливішим досягненням працівники вважають той факт, що в Інтернеті існує інформація про весь понад стотисячний фонд бібліотеки Інституту зоології та аналітична інформація про фонд періодики. Нині успішно функціонують і користуються попитом у читачів три бази даних – загальний каталог, раритетні видання та обмінні фонди.

Упровадження АБС ІРБІС значною мірою сприяло популяризації наукового доробку Інституту, розширенню географії професійних міжбібліотечних контактів, подальшому зростанню міжнародного авторитету бібліотеки.

Президент Асоціації користувачів системи ІРБІС в Україні **Л. З. Рудзський**, який безпосередньо надавав допомогу бібліотеці Інституту зоології у впровадженні АБС, у своєму виступі вказав на тенденції поширення програми ІРБІС, зазначив, що останні версії цієї системи дають змогу автоматизувати практично всі бібліотечно-інформаційні процеси, і цим варто скористатися.

Інформацію про можливості програми ІРБІС доповнили співробітники НБУВ – зав. відділами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського **К. В. Лобузін** (відділ програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж НБУВ) і **Н. Ю. Каліберда** (відділ технології дистанційного обслуговування НБУВ).

К. В. Лобузін поінформувала аудиторію про досягнення НБУВ з впровадження програми ІРБІС упродовж останніх двох років. Йшлося, зокрема, про автоматизацію процесу «шлях книги», створення імідж-каталогів на фонди спеціалізованих відділів, кожний з яких можна розглядати окремо як модель бібліотеки науково-дослідної установи. Було продемонстровано імідж-каталог Інституту рукописів, який є аналогом друкованого. Доповідачка наголосила, що всі бібліотечні завдання було вирішено на ІРБІС-64. Зверталася увага й на той факт, що інформація до ЕК НБУВ подається на всі документи, які пройшли опрацювання, і можна в будь-який момент простежити місце знаходження кожного з них та дізнатися чи доступний він користувачеві для замовлення. Всі повнотекстові ресурси виставлені на порталі НБУВ, доступні для перегляду та скачування. Зазначалося, що ЕК НБУВ досить активно використовується, кількість щоденних звернень до нього нараховує більше двох тисяч. Особливим попитом у читачів користуються тематичні добірки літератури.

Н. Ю. Каліберда розповіла про нову послугу, яку надає відділ технології дистанційного обслуговування НБУВ – віртуальну бібліографічну довідку. Зазначалося, що виконання замовлень користувачів (виконання довідок) здійснюється з використанням ресурсів відділу та Інтернету, складні запити виконуються відділом довідково-бібліографічного обслуговування. Працівникам бібліотек НД було запропоновано з метою підвищення рівня задоволення інформаційних потреб і запитів учених активізувати співпрацю з НБУВ у питаннях впровадження віртуальної довідки.

У своїх виступах фахівці НБУВ запропонували співробітництво у створенні силами бібліотек електронного архіву В. І. Вернадського, корпоративного ресурсу – єдиного каталогу бібліотек НДУ НАН України з інтегрованим пошуковим апаратом та сіглами зберігання документів, а також авторитетного файлу на персоналі видатних учених НАН України. Із замовленнями про участь у трьох вищезазначених проєктах пропонується звертатися за адресою e-mail:

academ.lib@ukr.net – контактна особа – Лобузін Катерина Вілентіївна (тел. 524–31–16). Учасникам проєктів будуть надіслані правила та методичні вказівки щодо поповнення та використання інформаційних ресурсів.

Учасники стажування у ході заняття отримали багато іншої цікавої та корисної інформації щодо подальшого розвитку корпоративної міжбібліотечної співпраці з питань використання АБС ІРБІС.

Наталія Смаглова,
наук. співробітник НБУВ